

Цензура як засіб регламентації історичних знань у Російській імперії в XIX – на початку XX ст.

У статті аналізується процес становлення установ цензури у Російській імперії в XIX – на початку XX ст. Головна увага зосереджена на діяльності цензури в галузі історичних знань.

Ключові слова: цензура, Російська імперія, історичні знання.

В статье анализируется процесс формирования учреждений цензуры в Российской империи в XIX – начале XX вв. Главное внимание сосредоточено на деятельности цензуры в области исторических знаний.

Ключевые слова: цензура, Российская империя, исторические знания.

The article analyzes the process of censorship institution formation in the Russian Empire in the XIX – early XX centuries. The main focus is on the activities of censorship in the field of historical knowledge.

Key words: censorship, the Russian Empire, historical knowledge.

Історії впродовж багатьох століть відводилася роль серйозного, якщо не визначального, механізму впливу на формування громадської думки, суспільної свідомості, що примушувало владні інституції приділяти підвищену увагу поширенню історичних знань. Одним із найбільш дієвих в руках держави засобів "фільтрації" знань, обмежувачів поширення небажаних ідей стала цензура.

Історія становлення цензури в Російській імперії, особливості розвитку та функціонування цензурних закладів привертала увагу багатьох дослідників як у XIX ст., так і протягом XX – початку XXI ст. За імперської доби слід відзначити напрацювання К. К. Арсенєва [1], Г. А. Джаншиєва [2], М. О. Енгельгарда [3], М. К. Лемке [4], В. О. Розенберга [5], О. М. Скабичевського [6], В. В. Стасова [7] й ін.

Українські вчені кінця XIX – початку XX ст. В. Антонович, М. Грушевський, В. Данилов, Д. Дорошенко, М. Драгоманов, С. Єфремов, П. Стебницький та інші у своїх розвідках також порушували питання цензурної політики в різних сферах наукового та культурного життя України [8].

За радянських часів історії цензури в Російській імперії не приділялося значної уваги, хоча низка досліджень все ж побачила світ [9].

Значно ширшого висвітлення в Україні та Росії це питання набуло в останні десятиліття. Слід відзначити ґрунтовні дослідження в галузі української преси професора Київського національного університету імені Тараса Шевченка Миколи Тимошика, у яких він висвітлює і питання цензури [10]. Серед інших українських дослідників варто відмітити праці Н. Щербак [11], В. Замлинського та М. Палієнко [12], О. Картелян [13], О. Кирієнка [14] й ін. Не меншої уваги питанням діяльності цензурних установ XIX – початку XX століття приділяють і представники сучасної російської науки. Слід особливо відзначити численні дослідження Н. О. Гринченко [15], Т. Л. Діскіної [16], Г. О. Космолинської [17], Н. Г. Патрушевої [18], С. Н. Ущиповського [19] й ін.

Незважаючи на досить активну розробку питань, пов'язаних з цензурою в Російській імперії в останні роки, дослідження, які безпосередньо пов'язані з вивченням проблеми ставлення цензури до видань наукової літератури в цілому й історичної в тому числі, практично відсутні. Серед дослідників, що займаються вивченням саме цієї проблеми, слід виділити Г. О. Космолинську, І. М. Чирскову [20], але в їх працях лише означено напрям можливого дослідження та розкрито окремі аспекти взаємодії цензури та історичної науки. Тому, на нашу думку, в умовах сучасного розвитку свободи слова в нашій державі постала потреба всебічного дослідження функціонування історичних знань в умовах цензурних утисків у Російській імперії.

Один із дослідників історії російської цензури О. М. Скабичевський у розділі про XIX ст. писав: "День вступу на престол Олександра I 12 березня 1801 р. був одним із найбільш світлих днів російської історії. На престол вступив лагідний і м'якосердий юнак, який користувався загальною популярністю, вихований при дворі освіченої бабусі за всіма правилами новітньої педагогіки, в душі гуманних ідей XVIII століття волелюбцем швейцарцем Лагарпом. Виданий ним в перший день вступу на царство указ відкривав підданам дуже райдужні перспективи" [21]. Російське суспільство жило надіями на великі зміни в країні. Однією з важливих проблем була свобода слова, тому що суспільство пам'ятало нещодавні процеси над журналістом і видавцем І. Новіковим і письменником О. Радищевим та його книгою "Подорож із Петербурга до Москви".

Політика Олександра I з початку його правління по відношенню до цензури мала ліберальний характер, а щодо "науки і мистецтв" він взагалі ліквідував цензуру, про що свідчить його Указ від 9 лютого 1801 р., в якому зазначалося, що діяльність цензорів у містах і портах припинялася. Більш того, дозволялося відкривати "вільні

друкарні". Контроль за друкованою продукцією покладался на цивільних губернаторів, які в свою чергу це перекладали на директорів народних училищ. Цензурування видавничої продукції, що була підготовлена урядовими, навчальними та науковими закладами (товариствами), здійснювалася ними самостійно.

Усі ці процеси, що відбувалися в галузі цензури, проходили паралельно з реформами в галузі освіти. Так, реформа 1802–1804 рр. була пов'язана з чіткою регламентацією навчальних закладів, появою в губернських містах гімназій, відкриття університетів, у тому числі в Україні: в Харкові (1805) і Києві (1834) та Гімназії вищих наук князя Безбородька в Ніжині (заснована 1805 р., відкрита 1820 р.) і Рішельєвського ліцею в Одесі (1817) тощо.

Відкриття навчальних закладів нового типу, реформування старих призвело до того, що необхідно було видавати навчальні підручники і посібники, наукові праці і збірники. Тому цензурні обов'язки були покладені на Міністерство народної освіти. У "Попередніх правилах народної освіти", які були затверджені 26 січня 1803 р., зазначалося, що цензуру всієї друкованої продукції в губернії здійснюють університети [22], а тому в їх статутах передбачався спеціальний параграф, у якому говорилося, що рішення університетської цензури можна було оскаржити у Головному управлінні училищ, створеному у 1802 році.

Університетські цензурні комітети були зобов'язані перешкоджати виданню творів, які своїм змістом суперечили закону, уряду, благопристойності, моральним принципам і особистій честі будь-якої приватної особи. Ці вимоги були спрямовані на покращення професійного рівня продукції, що видавалася у друкарнях.

Дії Головного правління училищ при Міністерстві народної освіти та й сам час вимагали узаконити офіційно все те, що мало стосунок до цензури. Член Негласного комітету, який існував за Олександра I, Микола Миколайович Новосельцев, спираючись на досвід зарубіжних держав, запропонував ввести цензурний Статут, що передбачав створення при Головному правлінні училищ спеціального суду, який складався б із відповідних чиновників, що знали цю справу. Видання ж книжок та іншої друкованої продукції, що стосувалися церкви, передавалося для цензури Священному Синоду.

У процесі обговорення Статуту виникла дискусія, яка зачепила можливість порушень свободи слова, використання анонімної публікації тощо. Після дискусії, яка стосувалася особливостей свободи слова і ролі цензури, виступів академіків М. Я. Озерецьковського та М. І. Фуса, які вказували на те, що суворість цензури завжди при-

зводить до згубних наслідків, знищує щирість, придушує розум і затримує розвиток освіти, 9 червня 1804 р. був прийнятий перший цензурний Статут, підписаний імператором. Цей Статут, на думку більшості дослідників, незважаючи на те, що був заснований на адміністративних засадах, виявився найбільш ліберальним із усіх прийнятих у Російській імперії. Цензурний статут був вперше створений колективно членами Негласного комітету, до якого входили сенатор Михайло Муравйов, князь Адам Чарторийський, Северин Потоцький, Микола Новосельцев, Федір Клінгер, Степан Румовський, Микола Озерецьковський, Микола Фус. Вони визначали цензурування всіх творів і книжок, передбачених для розповсюдження (§ 1), а цензорам надавали право "друкувати книги і твори, які сприяли справжньому освіченню розуму і укріплення моралі, а також вилучати книги і твори, які не відповідали цьому наміру" (§ 2). Цензори при цьому повинні були керуватися розсудливістю, не використовуючи упередженості до тих творів, які з будь-яких уявних причин належали до заборони [23].

Для Статуту був характерним відрив його основних положень від практики захисту свободи слова. Крім цього, в ньому не було конкретних настанов цензорам. Тому останні мали право обходити визначені Статутом положення, що наприклад, сталося з книгою П.І. Пніна "Опыт о просвещении относительно к России".

Згідно зі Статутом 1804 р. для організації внутрішньої цензури використовували навчальні округи, які були створені на території імперії у зв'язку з відкриттям університетів: Московський, Дерптський, Віленський, Казанський і Харківський, а також Петербурзький університет, в якому планували відкрити у 1819 р. До 1850 р. організація цензури та її кадри були пов'язані з університетами і підпорядковувалися ректорам [24]. Члени цензурного комітету повинні були продивлятися рукописи праць, які видавалися в університеті або надходили із-за кордону, а також книжок, які друкувалися у навчальному окрузі (§ 4 Статуту 1804 р.). До складу комітетів входили діячі, які зі своєї спеціальності і розглядали рукописи [25]. У віддалених містах до цензурування залучалися директори гімназій (§ 36 Статут 1804 р.).

Обов'язки цензорів були також прописані і в Статутах університетів [26]. Викладачам університетів за цензорську роботу не платили. Це для них була тимчасова додаткова діяльність.

На початку XIX ст. для книг, що надходили із-за кордону, не обов'язковою була дія § 27 Статуту, який констатував: "Книги і естампи, що виписувалися книгопродавцями із-за кордону, не

розглядаються цензурою" [27]. Це було важливим фактом, тому що з потоком іншої літератури до імперії надходили й наукові дослідження. Проте з 1811 р. вводилася іноземна цензура, хоча комітет у зв'язку з війною повноцінно запрацював лише з 1816 р. Книгопродавці змушені були подавати списки отриманих книг місцевому цивільному керівництву, яке пересилало їх для перегляду в Міністерство внутрішніх справ. Ті книги, які раніше не розглядалися у Цензурному комітеті, надавалися до цензури. Якщо комітет забороняв їх розповсюджувати, то вони висилалися назад за кордон. Інколи заборонені книги цензура дозволяла продавати приватним особам, досить "відомим і благонадійним" [28].

Цензурний статут 1804 р. діяв 20 років, хоча до його змісту вносилися окремі уточнення, які були вигідні діючій владі або ж покликані будь-якими конкретними обставинами того складного часу для Російської імперії, зокрема військовими діями. Так, під час війни дослідження про Францію не пропускалися. Наполеон характеризувався як узурпатор і анархіст. У цей час підтримувалися різноманітні твори на патріотичну тематику. Особлива увага зверталася на перекладні твори. Так, у 1807 р. було конфісковано 5 тис. примірників книги "Таємнича історія французького двору", хоча Петербурзький цензурний комітет дозволив її друкувати. Крім цього, слід враховувати, що політика Олександра I не була однаковою. В час правління, особливо після війни 1812 р. було накладено арешт на книги про Наполеона Бонапарта, а також ті, що мали інформацію про нього, навіть негативну. Заборонялися статті з політичних питань, публічних суперечок тощо чи щодо окремих осіб, які були наближені до трону. Так, було заборонено досліджувати "Життя, характер, військову і політичну діяльність російського генерал-фельдмаршала князя Г. О. Потьомкіна-Таврійського". Міністр освіти граф П. Завадовський, ознайомившись із рукописом, рекомендував Комітету з цензури утримати її у зв'язку з тим, що автор "кидав лихослів'я на особу померлого і дуже знамениту людину. У творі також були вказані зневажливі висловлювання по відношенню до самої імператриці Катерини II" [29].

Дорікав князь комітету і у зв'язку з їх рекомендацією книги "Дух великого Суворова", в якій було повно нісенітниць [30].

У цей час же посилюється тиск поліції. Хоча з 1811 р. цензура підпорядковувалася Міністерству народної освіти (міністр О. К. Розумовський). Цензурний режим залежав і від Міністерства поліції (міністр О. Д. Балашов). Тому вся преса, книги опинилися під подвійним контролем. Незважаючи на це, суспільство було охоплене

патріотичними настроями під час Вітчизняної війни 1812 р., а також у післявоєнний час. Відомий російський історик В. О. Ключевський так характеризував цей час: "Суспільство незвичайно пройнялося великими подіями, у яких йому довелося взяти таку діяльну участь". Це збудження тривалий час не припинялося і після повернення російських військ із-за кордону. Воно передалося і в урядовій сфері, проникло в офіційні урядові видання. Друкувалися статті про політичну свободу, про свободу друку, про свободу преси; попечителі навчальних округів на святкових засіданнях, в підпорядкованих їм навчальних закладах, виголошували промови про політичні свободи як про останній і найчудовіший дар Божий. Приватні журнали просунулися в цьому напрямі ще далі: вони прямо друкували статті під заголовком "Про Конституцію", які спиралися довести "доброту представницького закладу". Саме в цей час було покладено початок "ранньоліберальної ідеології" [31].

Цим пояснюється поява журналів "Сын Отечества" М. Греча, "Русский вестник" С. Глінки, газети "Русский инвалид" тощо.

Проте післявоєнний період для імператора Олександра I був пов'язаний із багатьма випробуваннями, питаннями, на які він не в змозі відповісти. Передові дворянські кола вимагали Конституції, яка б обмежувала абсолютну владу. Подальші дії Олександра I свідчили, що він до цього виявився не готовий. У оточенні російського імператора вже не було друзів із Негласного комітету, та і самого комітету не було. У 1812 р. у відставку пішов реформатор М. М. Сперанський. У політичному напрямі цар став засновником Священного союзу, захопився містицизмом. Ситуація в Росії змінилася на гірше. А тому посилюється діяльність цензорів, які вже не керуються Цензурним статутом.

Цензура підпорядковувалася Головному правлінню училищ Міністерства народної освіти, до якого увійшли М. Л. Магницький, Д. П. Руніч, О. С. Стурдза, які проявили себе в подальшому як дуже суворі цензори, що посилювали вимоги до друкованого слова. З 1816 р. цензура була підпорядкована міністру народної освіти О. М. Голіцину, який до цього працював обер-прокурором Священного Синоду. Тому він добився перейменування міністерства в Министерство духовных дел и народного просвещения, створив в Управлінні Вчений комітет, наділений цензурними правами. Цей комітет і повинен був здійснювати контроль за виданням навчальної літератури для університетів і шкіл. З ініціативи членів Вченого комітету починають вживатися репресивні заходи до професорів Санкт-Петербурзького університету, а також Царськосільського ліцею. Так, був підданий

різкій критиці підручник професора О. П. Куніцина "Право естественное", який раніше був виданий і яким керувалися під час навчання О. Пушкін і його друзі.

Князь О. М. Голіцин видав розпорядження для цензурних комітетів: не дозволяти друкувати праці, пов'язані з діяльністю уряду державного управління, пропагандою вольностей, вирішенням питання про кріпосне право. Не можна було друкувати уривки, в яких проглядався двоякий зміст (§ 152). Тут інколи доходило до курйозів: один із цензорів заборонив підручник із арифметики, бо в одній із задач стояли крапки. Заборонено було також обговорення зовнішньої політики (§ 171). Правила застосовувалися дуже суворо. Забороні піддавалися навіть історичні уривки та роздуми, які за способом викладу виявляли неприхильне ставлення до правління (§ 180). Якщо ж хтось із цензорів не враховував цих вимог, то позбавлявся посади, а часто і місця роботи.

Зі створенням у 1811 р. нового Міністерства поліції на чолі з генерал-лейтенантом О. Д. Балашовим, петербурзьким обер-поліцмейстером, цензурні комітети потрапили в залежність від Головного управління училищ при Міністерстві народної освіти та від Комітету для цензурної ревізії при Міністерстві поліції, який проявляв до будь-якої літератури негативне ставлення. Поліція почала тиснути на цензуру і безцеремонно втручатися в її справи. О. Скабічевський у своїх "Нарисах історії російської цензури" наводить приклад, який підтверджує цю думку. Так, 14 березня 1814 р. до попечителя Московського навчального округу П. І. Голєніщева-Кутузова з'явився приватний пристав Іванов зі словесним наказом обер-поліцмейстера Івашкіна забрати в університетській друкарні навіть книгу Д. П. Руніча, що була надрукована, і її рукопис.

Будь-які вислови, поняття, що зустрічалися в рукописі, могли бути причиною заборони книги. Так, у цей час були заборонені підручники зі всесвітньої історії професора Зябловського та керівництво до підручника історії Кайданова [31].

У 1820 р. для розробки нового цензурного статуту був створений комітет із членів Головного правління училищ, до якого увійшли В. П. Мещерський, М. Л. Магницький, Д. П. Руніч, С. І. Лаваль і М. І. Рус. Проект статуту написав М. Л. Магницький, який вважав, що всю "моральну і вчену цензуру" слід зосередити в Міністерстві духовних справ і народної освіти, а цензурні комітети повинні бути незалежні від університетів і знаходитися в Петербурзі, Москві, Рязі та Вільнюсі.

Більш м'який Проект нового цензурного статуту подав також О. С. Стурза. У травні 1823 р. обидва проекти обговорювалися в Ученому комітеті. Під час обговорення Статуту цензури граф С. І. Лаваль виступив проти включення в нього параграфу, який передбачав заборону писати будь-що проти померлих монархів як вітчизняних, так і іноземних: "Це все одно, – говорив він, – що заборонити вивчення історії, цього верховного судилища, на якому розбираються добрі і погані справи. Жодна історична книга у Франції не замовчувала про жорстокість Людовика XI, ні про фанатизм Карла IX, який стріляв у своїх підданих – протестантів. У всіх історичних записках того часу ясно показано, яким чином Марія Медичі змушувала прихильників своїх діяти для озброєння руки Равал'яка проти Генріха IV" [32]. Але питання про затвердження статуту так і не було вирішено, тому що 15 травня 1824 р. міністром духовних справ і народної освіти був призначений адмірал О. С. Шишков, відомий реакціонер, який запропонував власний цензурний статут. У ньому передбачалося, що цензура не залежить від міністерств, а є самостійною і має дворівневий характер. Тобто цензура складалася з двох комітетів, нижнього та верхнього. У нижньому б працювали досвідчені цензори, вчені, які добре знали мову і словесність. Цей нижній комітет поділявся на відділи залежно від різновиду книжок, які надходили до цензури. У верхній комітет мали входити міністр освіти, міністр поліції, обер-прокурор Св. Синоду і президент Академії наук. Але цей проект також не пройшов. За О.С. Шишкова цензура не зменшила своєї суворості.

Ставлення до наукової історичної літератури у цензури було прискіпливим. Навіть відомому державному історіографу М. Карамзіну не так просто було видавати свою багатотомну "Историю государства российского". О. Скабічевський зазначав, що лише після того, як історик упокорився духом і відвідав всесильного фаворита царя Аракчеєва, справу було вирішено [33]. Проте під час друкування "Истории..." генерал А. А. Закревський призупинив процес, вимагаючи цензурного дозволу. І М. Карамзін змушений був звертатися до міністра народної освіти князя О. М. Голіцина зі скаргою: "Академіки і професори, – писав він, – не подають своїх творів у публічну цензуру; державний історіограф має, мабуть, на це милостиве відзначення. Він повинен розуміти, що і як писати: сподіваюсь, що в моїй книзі немає нічого проти віри, государя і моралі; але можливо, що цензори не дозволять мені, наприклад, говорити вільно про жорстокості царя Івана Васильовича. У такому разі, що це буде

за історія" [34]. Хоча друк книг М. Карамзіна було продовжено, але ще не раз його "История" буде в центрі уваги цензурної критики.

Після смерті Олександра I та повстання декабристів до влади прийшов імператор Микола I, який стояв на чолі Російської імперії 30 років (1825–1855). Після розправи над декабристами новий імператор все зробив, щоб витравити дух вільнодумства. Крім поліції, цар відвів значне місце у боротьбі з проявами вільнодумства цензури. Розробку її статуту він доручив міністру духовних справ і народної освіти О. С. Шишкову, який ще за Олександра I почав його реформування. На допомогу міністр залучив також директора канцелярії міністерства князя П. О. Ширинського-Шихматова.

Новий цензурний статут був прийнятий 10 червня 1826 р. У 230 параграфах, в яких були розкриті мета і завдання цензури, вперше визначалася досить чітко її структура, а також вказані засоби і методи, якими повинні керуватися цензори при оцінці матеріалів, передбачених для публікації. У порівнянні з попереднім статутом у новому передбачалося встановлення, крім Головного управління цензури, ще й Верховного цензурного комітету, до якого входили міністри народної освіти, внутрішніх і іноземних справ. Керівником цього комітету призначався директор Канцелярії міністра народної освіти, який складав щорічні настанови цензорам.

Крім цього, були створені Головний цензурний комітет у Петербурзі, який підпорядковувався безпосередньо міністру, а також місцеві цензурні комітети у Москві, Дерпті та Вільно. Вони були у підпорядкуванні попечителів навчальних округів. Право на цензуру, крім того, залишалося за духовними відомствами, академією та університетами, деякими адміністративними, центральними і місцевими установами.

Були визначені і конкретні обов'язки цензорів, кількість яких збільшилася. Проте їх було недостатньо. Наприклад, у 1831-1832 рр. в Одеському цензурному комітеті було 3 цензори, які переглянули 168 книг, що надійшли із-за кордону, а в ризькому – 2 цензори, на перегляд до яких надійшло 877 видань [35]. Пізніше ці комітети були розділені на комітети цензури іноземної і цензури внутрішньої. У деяких містах були виділені цензори, які розглядали роботи на мовах народів, що населяли Російську імперію, у Ризі і Дерпті – на латиській і естонській мовах, у С.-Петербурзі, Вільно, Києві, Одесі, Житомирі – на єврейській, у Вільно – литовській і жмудській, в Казані – на східних мовах і т. п. Цим цензорам доплачувалися кошти у розмірі 100–500 крб у рік кожному чиновнику [36].

Із 3-х членів цензурного комітету у Києві у 1837 р. двоє були професорами університету Св. Володимира, а один, особливий, займався переглядом праць, написаних єврейською мовою [37]. Якщо проаналізувати розділи статуту, що стосувалися способів і методів роботи цензури з творами історичного спрямування, то вона застосовувалася при виявленні подвійного змісту в творі, наявності в історичних творах зазіхання на законну владу, негативного ставлення до існуючої влади тощо. Все розписувалося в статуті настільки детально, що переважувало зміст документа, а то й заплутувало у деяких параграфах цензора. Тому статут був складним для користування. Його прозвали "чавунним". Він діяв більше року. Щодо історичних праць, то в Статуті 1826 р. їм було присвячено 5 параграфів, які передбачали заборону творів, що за способами викладу подій або ж за характером зв'язку, що розглядалися, вказували на "неприхильне ставлення до монархічного правління". Крім цього, у § 190 вказувалося, що "не пропускалася будь-яка шкідлива теорія, зокрема про первісний звіриний стан людини, начебто природній, про уявний стан первісних суспільств, що утворювалися, завдяки договорам, про виникнення законної влади не від бога тощо" [38]. Подібні твердження не повинні були рекомендуватися до друку. Для удосконалення статуту царем Миколаєм була затверджена спеціальна комісія, до якої увійшли В. С. Ланський, О. Х. Бенкендорф, І. В. Васильчиков, С. С. Уваров, Д. В. Дашкова, яка і розробила проект нового статуту, в якому уже не було положень, що стосувалися художніх оцінок творів, і порад, які мав право висловлювати цензор, тобто виступати в ролі редактора. Його обов'язком було визначати, чи не шкідливою може бути публікація рукопису для суспільства та влади.

22 квітня 1828 р. був затверджений третій цензурний статут (вступив у силу 17 травня 1828 р.), який діяв зі змінами до 60-х років XIX ст. На думку О. М. Скабічевського, це був "найбільш ліберальний у цензурному відношенні протягом усього царювання Миколи I". Про це свідчать і статті, що відносяться до історії: "§ 11. У дослідженнях історичних, а також у виданні приватними особами актів, документів, записок тощо не піддаються забороні ні описи подій і справ, ні власні роздуми автора, якщо тільки ці описи та роздуми не суперечать загальним правилам, а записки не мають в собі негативних чи кримінальних справ" [39].

А в § 34 зазначено: "Всі твори і переклади професорів Педагогічного інституту в галузі науки, які були прочитані на конференції цього інституту і схвалені нею, видаються в світ без розгляду в

цензури" [40]. Насправді все це постійно порушувалося самою цензурою. Робота цензорів вводилася в певні рамки, хоча на практиці цього не дотримувалися.

Вищою інституцією було Головне управління при Міністерстві народної освіти, до якого входили товариші (заступники) міністра народної освіти, міністрів внутрішніх і іноземних справ, управляючого III відділом Канцелярії імператорської величності, президентів Академії наук, а також мистецтв, представників духовенства та попечителя Петербурзького навчального округу. Рецензування підручників та інших друківаних навчальних посібників належало до відомства Головного управління училищ. Паралельно діяла також духовна цензура та цензура з оцінювання зарубіжних видань, була окремо й театральна цензура. У зв'язку з тим, що Харківський навчальний округ охоплював усю територію України, у 1831 р. був організований Одеський цензурний комітет, до якого входили 3 професори Рішельєвського ліцею [41].

На жаль, цензурний статут протягом свого існування доповнювався, уточнювався різними поправками, розпорядженнями, які приймалися на догоду владі, у зв'язку з політичною або міжнародною ситуацією. Зросла кількість і відомчої цензури. У 1845 р. міністри домоглися права бути цензорами матеріалів, що стосувалися їх відомств. Головним цензором у країні став сам імператор, який пильно слідкував за журналістикою і цензурою.

Такої уваги з боку самодержця до цензури не спостерігалось раніше. Микола I пильно стежив за художньою літературою, публіцистикою. І це підтверджувалося строгістю цензури до оцінки творів О. Пушкіна, М. Лермонтова, О. Полежаєва. Про це написано чимало різних досліджень. Так, за публікацію повісті "Запутанное дело" М. Е. Салтикова-Щедріна цар віддав розпорядження заарештувати автора і відправити у Петропавлівську фортецю, а потім заслати до В'ятки. "Страх оволодів усіма, хто думав і писав. Стали побоюватися за кожний день свій, роздумуючи, що він може стати останнім у колі рідних і друзів", – записав у своєму щоденнику відомий працівник цензури професор О. В. Никитенко [42]. А В. Даля за опубліковану повість "Ворожейка" заборонили взагалі писати. У 1848 р. у Саратов було вислано молодого талановитого вченого Київського університету Св. Володимира М. І. Костомарова, якому заборонили друкувати свої твори. Секретна вказівка III Відділу роз'яснювала: "Не допускати його до викладання і співробітництва в пресі". Цим цар нагадував усім, що строгість до оцінки творів чекає на всіх. І коли прибічник імператора редактор журналу "Сын

Отечества" заступився за подібного до нього реакційного журналіста, свого друга Ф. В. Булгаріна, Микола I відповів йому 21 липня 1831 р.: "Ви покличте його до себе, намильте голову і поясніть, що якщо в майбутньому він буде зрозуміло писати, то нехай згадає, що журналісти сиділи теж на гауптвахті і що за подібні зухвальства можна і під суд віддати" [43]. Частіше Микола I здійснював свої репресивні заходи через шефа жандармів О. Х. Бенкендорфа.

Звичайно, що повз погляд імператора не могли пройти ні статті, ні книги наукового спрямування. І хоча цензорами виступали професори університетів, проте й цензура уважно слідкувала за їх публікаціями. Деякі статті історичного спрямування друкувалися у відомих журналах, а також наукових збірниках. Це підтверджує оцінка Миколою I статті І. В. Киреєвського "XIX век", опублікованої у Московському журналі "Европеец". Прочитавши її, імператор звинуватив автора в тому, що він "розмірковував про вищу політику, на його, на думку царя, він не мав права". Крім того, Микола I у статті побачив подвійний зміст. Звідси й резолюція: "Стаття не повинна була бути дозволеною в журналі літературному, в якому забороняється поміщати будь-що про політику, і, крім цього, ця стаття, незважаючи на її безглуздість, написана в дусі недоброзичливості, то і не слід було б цензурі її пропускати" [44].

Ця резолюція царя, яка була донесена до цензури через О. Х. Бенкендорфа, мала вирішальне значення. Цензори зрозуміли, що будь-які роздуми про сучасну політику не можуть бути дозволені. У такому ж дусі була оцінена імператором і наступна стаття І. В. Киреєвського. Все це призвело до закриття журналу "Европеец". Щодо публікацій історичних статей, присвячених вітчизняній історії, теж були надані чіткі вказівки: для попередження роздумів з питань державних і політичних ці статті повинні писатися "з особливою обережністю і тільки в межах найсуворішої поміркованості" [45].

Микола I різко реагував на все, що стосувалося не лише сучасної політики, а й родинної династії. Неприйнятною була ця тема як для істориків, так і письменників. На це звернув увагу дослідник історії російської цензури Г. В. Жирков, підкресливши, що літературний твір, зокрема М. Погодіна "Петр I", вплинув на цензурний процес і оцінку багатьох творів. Автор трагедії розповів про складні відносини, які були між Петром I і його сином Олексієм, якого піддавали тортурам. Дійовими особами п'єси були також Катерина I, О. Д. Меншиков. Хоча цензор В. М. Семенов дозволив опублікувати трагедію М. П. Погодіна, проте Микола I в резолюції на доповідь Головного управління цензури не дозволив, мотивуючи це тим, що

імператорські особи і їх найближче оточення повинні зображуватися лише позитивно: "Обличчя імператора Петра Великого повинно бути для кожного росіянина предметом шанобливості і любові, виводити ж подібне на сцену було б майже порушенням святині і тому це зовсім непристойно" [46]. І не дозволив друкувати. Микола І заборонив друкувати й інші твори, що зачіпали царську сім'ю.

Оцінка імператором літературного твору відповідної тематики призупинила й історичні дослідження, що стосувалися вивчення царської династії. Піддавалися критиці та забороні на друк й інші теми. У "Збірнику постанов і розпоряджень з цензури з 1720 до 1862 рр. "знаходимо чимало пунктів про це. В одному з них сказано: "Твори і статті, які відносяться до смутних явищ нашої історії, зокрема, часу Є. Пугачова, С. Разіна і т. п., і нагадують громадські біди і внутрішнє страждання нашої Вітчизни..., повинні бути піддані найсуворішому цензурному розгляду" [47].

На цей період припадає заборона у 1842 р. надрукованої магістерської дисертації М. Костомарова, молодого вченого Харківського університету, "Про причини і характер Унії в Західній Росії". Дисертація була прочитана професорами філософського факультету, обговорена і допущена до публікації. Тема була досить цікава, актуальна, бо, як зазначає В. І. Семеновський, у цей час йшло возз'єднання уніатів [48]. Було надруковано 100 примірників, значна частина яких роздана перед захистом. Проте захист було припинено помічником попечителя Харківського навчального округу кн. Цертелєвим, якому надійшов донос архієпископа Харківського Інокентія від 30 березня 1842 р., який підкреслив, що так писати про Унію могла людина не російського походження, бо у праці багато "зухвалих висловів на адресу східних церков і її патріархів, здається, не повинні бути пропущені, або вони, крім того, що вони антиполітичні, противні історії і публічний захист їх може викликати спокуси... Це змусило мене сказати про своє побоювання керівникам тутешнього університету" [49]. Ознайомившись з дисертацією, Цертелєв зі свого боку вказав на недоліки в тексті і надіслав примірник дисертації і свої зауваження заступнику міністра народної освіти князя П. О. Ширинському-Шихматову. Міністр граф С. С. Уваров направив працю на відгук академіку М. Г. Устрялову, який прочитав її і написав листа князю П. О. Ширинському-Шихматову, в якому зазначив, що "ця дисертація належить до розряду тих творів сучасної літератури, в яких молоді, малодосвідчені письменники, захопившись прикладом напіввчених софістів, турбуються не про підтвердження чи покращення розвитку давно визнаних істин (на їх думку,

застарілих), а про нові погляди на предмет і намагаються блиснути дотепністю або особливим поглядом, дозволяють собі химерні висловлювання і впадають в незрозумілі парадокси. Так, написано багато статей "Отечественных записок"; у цьому ж дусі писав і М. Костомаров" [50].

Далі академік М. Г. Устрялов висловив свої зауваження, до-рікаючи молодому вченому в нерозумінні деяких явищ, пов'язаних з Унією і ситуацією в Західній Росії, куди відносилася й Україна. "Дисертація М. Костомарова представила, більше того, велику кількість необачних суджень в деталях... Костомаров так любить парадокси і так наполегливо йде наперекір істині, що навіть Хмельницького не хоче визнати визволителем Малоросії від польського ярма (с. 101)" [51].

Міністр народної освіти С. С. Уваров, професор історії, ознайомившись з матеріалами, направив до Харкова попечителю навчального округу припис (розпорядження) від 24 квітня 1842 р., в якому зазначив відносно дисертаційної праці: "1) Сам предмет вказаної дисертації, як по сучасності подій, що відносяться до знищення у нас Унії, так і за складністю та заплутаністю питань, що виникають із установки та розповсюдження її і спрямованих на стан православної церкви і духовенства нашого, не підлягає схваленню і 2) багаточисленні місця дисертації через необґрунтованість свою і відсутність ясного критичного погляду на події, викладені при цьому не завжди у відповідності до історичної істини, аж ніяк не повинні бути пропущені до друку" [52].

І далі міністр поставив на вид усіх професорів, які дали позитивний відгук на друкування книги, щоб були надалі обачливими; змусив М. Костомарова зібрати всі роздані примірники книги й дати про це звіт і запропонував авторові написати нову дисертацію.

Історія з дисертацією М. Костомарова – це не стільки боротьба за якість дисертаційних досліджень з боку вищого керівництва, скільки демонстрація цензурних утисків, пов'язаних з темою, яка стосувалася церкви, тому що подібні теми цензурний Статут забороняв розробляти. Через рік і декілька місяців М. Костомаров написав нову дисертацію на тему "Про історичне значення російської народної поезії" і успішно захистив її. Пізніше в періодичній пресі зав'язалася дискусія у зв'язку з заборонаю дисертації М. Костомарова, яка ще раз нагадала вченим, що влада в особі цензури більше турбується не про історичну правду, а про захист своїх амбіційних позицій [53].

4 листопада 1847 р. міністр народної освіти видав розпорядження: "Лекції і промови професорів Московського університету не повинні дозволятися на друкування в журналах і періодичних виданнях взагалі без попередньої на те згоди попечителя Московського навчального округу" [54]. Проте це розпорядження на практиці розповсюджувалося на всі навчальні заклади Російської імперії.

У 1846 р. М. Костомарова, вже професора Київського університету Св. Володимира, одночасно з Т. Шевченком, П. Кулішем та іншими було заарештовано. У справі Кирило-Методіївського товариство з боку імператора Миколи I, підтвердженого міністром внутрішніх справ, надійшло розпорядження про заборону подальшої публікації і розповсюдження надрукованих раніше творів Шевченка ("Кобзар"); П. Куліша ("Повесть об украинском народе", "Украина", "Михайло Чернышенко"), М. Костомарова ("Украинские баллады", "Ветки") тощо.

Відомо, що, наприклад, "Повесть об украинском народе", нарисова книжка, була з дозволу цензора Івановського надрукована у 1846 р. у дитячому журналі Ішимової "Звездочка" (№ 17–19). У цьому ж році книги під назвою "История Малороссии" була видана окремим виданням з дозволу цензора М. С. Куторги. Обоє цензорів після циркуляра Міністерства внутрішніх справ звинуватили в тому, що вони пропустили таку шкідливу для суспільства книгу.

У цю справу втрутився імператор, який наказав М. С. Куторгу засадити за ґрати, а Івановському оголосили догану, враховуючи те, що це був хороший цензор і дозвіл був наданий через недогляд і при довірі до журналу [55]. Цю історію зафіксував у своєму "Щоденнику" О. В. Никитенко [56].

У 1838 р., у зв'язку з відкриттям у 1834 р. Університету Св. Володимира, почав діяти Київський цензурний комітет. До його функцій входили попередній перегляд рукописів і книг, які видавалися в Київській, Волинській і Подільській губерніях, а також видача білетів на випуск книг і їх продаж. З 1865 р. почала діяти Канцелярія Київського окремого цензора.

Жорстокість не лише цензури, а й царського режиму відчувалася у всьому. Відомий історик освіти С. В. Рождественський відзначав, що найбільш тяжким і відповідальним обов'язком Міністерства народної освіти в епоху графа С. С. Уварова і князя П. О. Ширинського-Шихматова, тобто у миколаївський час, була цензура [57]. Міністром С. С. Уваровим була проголошена доктрина: освіта повинна розвиватися в дусі православ'я, самодержавства

і народності, і їх він суворо втілював у життя. Міністр вимагав, щоб професори слов'янських мов, російської історії та історії російського законодавства розвивали народність не інакше, як за його програмою і за велінням уряду [58]. "Народність наша, – говорив міністр, – складається з безмежної відданості і покори самодержавству, а слов'янство західне не повинно викликати у нас ніякого співчуття. Воно саме по собі, а ми самі по собі. Ми цим самим урочисто від нього відрікаємося. Воно і не заслуговує нашої участі, тому що ми без нього збудували свою державу, без нього страждали і возвеличувалися, а воно завжди перебувало в залежності від інших, не вміло нічого створити і тепер завершило своє історичне існування" [59].

Міністерство народної освіти у підготовленій князем П. О. Ширинським-Шихматовим інструкції "Наставлення ректору і деканам юридического и первого отделения философского факультетов" від 24 жовтня 1849 р. зазначало, що під час відвідування лекцій професорів керівники повинні звертати увагу на ті з них, в яких виклад матеріалу, з урахуванням сучасного часу, йде молодим людям неправильно, перекручено про політичні моменти. І тут же нагадуються ті постулати, які насаджував міністр С. С. Уваров, зокрема і про монархічне самодержавство, у якому государ, як покровитель церкви і батько держави, є не тільки центром, але і об'єднанням всіх влад у державі: законодавчої, судової і виконавчої. Тому в університетах викладання державного права, політичної економії, науки про фінанси і взагалі історичних наук ні під яким виглядом не може допускати не тільки засудження нашого образу правління, але й проявів сумнівів у користі і необхідності самодержавства в Росії [60]. Міністр вважав, що у критиці не слід говорити ні про які особистості. І ця настанова стала сигналом для цензури: не пропускати статті, в яких була присутня критична точка зору про якусь особистість.

Граф С. С. Уваров постійно надавав настанови цензорам. Особлива увага зверталася на іноземну літературу, яка в Росії проходила особливу цензуру. Міністром народної освіти були розроблені спеціальні правила. Він підбирав для цього і відповідних цензорів. Серед них виділяється Красовський – голова Комітету цензури іноземної, який 30 років, як визначив І. С. Аксаков, "чудесил и куролесил", "одержимый свободобязнью". А граф С. С. Уваров говорив: "Красовський у мене немов ланцюгова собака, за котрого я сплю спокійно". Ця "ланцюгова собака" на виданнях, дозволених цензорам, ставив свою резолюцію: "А п. Голова вважає безпечніше

заборонити". Відомий цензор XIX ст. професор О. В. Никитенко характеризував Красовського як "людину з дикими поняттями, фанатика і разом лицеміра, який все життя гасив освіту".

У науковій історичній літературі період 1848-1855 рр. називають "епохою цензурного терору". Відомий історик і публіцист М. К. Лемке відзначав, що це був похмурий і тяжкий період усієї історії російської журналістики. "Крім звичайної, офіційної і досить суворої цензури, в цей час над друкованим словом тяжіла ще інша цензура, негласна і неофіційна, яка знаходилася в руках установ, яким надавалися найбільш широкі повноваження і вони не затиснуті у своїх діях ніякими рамками закону" [61].

Це підтверджує у своїх спогадах і Павло Усов: "Минув 1848 рік, тяжкий для російського друкованого слова, проте і 1849 рік, який змінив його, залишився таким же пам'ятним у нашій літературі" [62]. І тут же він наводить приклади розправи над опублікованою в журналі "Современник" (1849, № 1) історичної статті, в якій описано стан Росії у період царювання Василя Івановича Шуйського і народне повстання під час появи Лжедмитрія. Цензура, не знайшовши нічого забороненого в змісті статті, причепилась до деяких стилістичних формулювань у деяких реченнях на кшталт: "... после этого успеха самозванец и Лисовский носили далее, приближаясь к столице, и везде находили союзников; они находили их в черни, объявил крестьянам, что они вольны захватывать земли господ своих, служивших Шуйскому, вольны даже жениться на дочерях господских" [63].

Міністр народної освіти направив до Петербурзького цензурного комітету розпорядження: "Публікацію статті в журналі, який розходить у великій кількості і у всіх класах народу, не можна не визнати ні корисною, ні відповідаючою меті подібних видань. Згідно з високим повелінням, прошу визначити цензору, який пропустив цю статтю, відповідне покарання" [64]. 16 березня 1849 р. комітет 2-го квітня оголосив міністру народної освіти таке високе повеління: "Ніякий твір книгодрукування, у будь-якому обсязі і з будь-якою метою, не повинен з'являтися, не повинно бути дозволено до випуску із друкарні без дозволу цензора" [65].

Деякі власники друкарень до цензури надсилали навіть запрошення на похорони, візитні картки тощо. Дуже багато галасу нарobili публічні статті в "Современнике" "О значении русских университетов" [66]. І таких прикладів достатньо. Подібні розпорядження стосувалися статей на історичну тематику, які були опубліковані в газетах "Русский инвалид", "С.-Петербургские ведомости",

"Северная пчела" й ін., особливо про військові події на Кавказі, про різного роду народні повстання, смуту, про польські події. Революційні події в Європі змусили Миколу I шукати нові впливові дії контролю з боку влади за всіма джерелами, що з'являлися в державі. Цензура стає у цей час для Миколи I якоюсь особливою манією. Тому він 27 лютого 1848 р. власноруч видав розпорядження: "Необхідно створити комітет, щоб розглянути, чи правильно діє цензура і чи журнали, що видаються, зберігають програму надалі кожного з них. Комітету донести мені з доказами, де будуть знайдені якісь упущення цензури і її начальства, тобто Міністерства народної освіти, і які журнали і в чому вийшли за свої програми" [67].

До складу зазначеного комітету увійшли: голова – генерал-ад'ютант О. С. Меншиков, члени комітету дійсний таємний радник Д. П. Бутурлін, статс-секретар барон М. О. Корф, генерал-ад'ютант О. Г. Строганов, генерал-лейтенант Л. В. Дубельт, статс-секретар П. І. Дегай. М. О. Корф назвав цей комітет "домашньою радою монарха з сановниками, яких він призначив і викликав у особливо важливих справах" [68].

Як видно, до складу комісії увійшли майже всі військові, які до оцінки літературних і наукових праць підходили з миколаївських вимог: всю культурну роботу, академію, університети підпорядковувати на суворий армійський манер і дисципліну. Комітет прийняв вимогу: друкувати всі публікації під власними прізвищами. Були попереджені всі видання про необхідне їх спрямування, з охороною публіки від зараження ідеями, які були шкідливими моральному і громадському порядку [69]. Комітет повинен був слідкувати за всім тим, що вийшло з друку, і про всі спостереження доповідати імператору. Для нього Комітет був, за висловом С. С. Уварова, його "очима".

Микола I доручив міністру народної освіти переглянути діючий цензурний статут і внести пропозиції щодо його удосконалення, зокрема посилення способів цензури і покращення якості цензорів. 12 березня 1848 р. було оголошено волю імператора, якою попереджались всі цензори від керівників і до нижчих працівників посилити контроль за друкованою продукцією. Головному управлінню суворо карати за недоліки цензорів [70]. Проте імператор вважав і ці заходи недостатніми й заснував особливий комітет, який очолив директор Імператорської публічної бібліотеки, член Державної ради Д. П. Бутурлін. "Комітет 2 квітня 1848 р." існував напівтаємно, про нього знали лише в міністерських і головних управліннях. Згідно з

правилами всі міністри і голови управлінь подавали щомісячно відомості про видані книжки й іншу друковану продукцію.

5 травня 1848 р. граф С. С. Уваров зробив відповідне подання імператорові. Микола I прийняв пропозиції міністра до відома, не погодившись із деякими з них. 19 липня 1850 р. імператор затвердив рекомендації Державної ради про те, що цензорами мали бути лише ті чиновники, які отримали освіту у вищих навчальних закладах, достатньо ознайомлені з історичним розвитком і сучасним рухом вітчизняної чи іноземної словесності і не зайняті в інших сферах діяльності.

Всі органи, які були пов'язані з цензурою, посилювали свій тиск на різні видання як періодичного спрямування, так і на художні твори та наукові праці. Саме з ініціативи Комітету 2 квітня була оголошена догана професору Петербурзького університету М. С. Куторзі за дозвіл друкувати книгу фон Рединча "Poetische Schritten". У цій книзі члени Комітету 2 квітня помітили неповагу автора до Росії. Микола I настільки розгнівався, що дав розпорядження "Куторгу за подібне порушення прямих обов'язків, крім накладеного стягнення, посадити на 10 діб на гауптвахту і позбавити його посади цензора" [71].

Міністру освіти С. С. Уварову вдалося все ж відстояти цензора. За окремі незначні "прорахунки" були оголошені догани цензорам професорам Петербурзького університету І. І. Срезневському та О. В. Мехеліну.

О. В. Никитенко зауважував, що якщо раніше на питання: "Повинні ми Французьку революцію вважати революцією, і чи дозволено в Росії друкувати, що Рим був республікою, а у Франції і в Англії конституційне правління?", то в час дії бутурлінського комітету спокійніше було відповісти цензору, що "нічого подібного насправді не було і немає" [72]. У журналі "Русская старина" наведено яскраві приклади розправи графа С. С. Уварова над виданням історичних документів у "Товаристві історії і давнини російської" Московського університету. Голова товариства граф С. Г. Строганов, він же і керівник Московського навчального округу, дозволив надрукувати "Записки Флетчера" у російському перекладі Д. І. Гіппіуса та редакції М. В. Калачева відповідно до цензурного статуту, яким дозволялося "друкувати без вилучення негожих для Росії місць все, що пишеться і писалося про неї до встановлення дому Романових". Граф С. Г. Уваров особисто дозволив друкувати книгу Джильса Флетчера "О государе Русском". Її автор, доктор цивільного права, у 1588 р. був направлений англійською королевою Єлизаветою

посланцем до царя Федора Іоановича укласти дружній союз і поновити торгові відносини з Росією. У Росії Д. Флетчер прожив більше року і, повернувшись до Англії, в 1591 р. видав свою книгу, яка складалася з 28 розділів, в яких детально описувалася Росія того часу [73]. У книзі критично йшлося про царя Іоанна IV, царевича Федора та про різні обряди церкви. Як свідчить М. І. Семевський, праця Флетчера служила ще Каразіну одним із капітальних джерел: "... Хто знайомий з цією працею, той знає про її серйозність і заслуговує на увагу історика її зміст" [74]. Міністру освіти про це донесли, коли він у вересні 1848 р. був у Москві. І граф С. С. Уваров призупинив видання через наявність у записках Флетчера "речей образливих для Росії, російських монархів і російської церкви". Микола І оголосив графу С. Г. Строганову сувору догану. Граф С. Г. Строганов під час перебування у імператора намагався пояснити факт друкування, заявивши: "Я друкував таке, що завжди готовий надрукувати. Флетчерівський твір відноситься до царювання Івана Грозного і сина його Федора; все погане, політичне іноземцем про Росію того часу, не відноситься до нинішнього, нічим на неї несхожого. Уваров з особистої до мене ворожості наважився наробити з цього шуму і представити В. В-ву як дещо шкідливе" [75]. Секретар товариства, завідувач друкарні і редактор "Чтений..." професор Осип Мойсейович Бодяньський був викликаний до Казані [76], але вчений відмовився їхати, подав у відставку і залишився у Москві. Через півроку він був поновлений в правах [77]. Книга "Чтения Общества истории и древностей российских", де друкувалася ця праця, була конфіскована. Ректор Московського університету Д. М. Перевошиков примірники першої книги "Чтений...", а також окремі відтиски опломбував і віддав на збереження в університетську друкарню.

Жодне видання, жодна стаття на історичну тематику, в яких висвітлювалися події, які в тогочасних умовах сприймалися як небажані, не видавалося. Так, міністр освіти звернув увагу на статтю С. Соловйова, опубліковану в журналі "Современник" (1849, № 1), про смутний час, де йшла мова про бунт К. Болотнікова, який підійшов до Москви, і про це доповів імператору. Надійшло розпорядження покарати цензорів. А 7 жовтня 1854 р. було зроблено наступне розпорядження: "Твори і статті, які відносяться до смутних явищ нашої історії, як-от до часів Пугачова, Степана Разіна і т. п. і нагадують громадські біди і внутрішні страждання нашої вітчизни, ознаменовані буйством, повстаннями і всякого роду порушення державного порядку, при всіх благородних намірах авторів і самих

статей їх, недоречних і образливих для народних почуттів, а тому повинні бути піддані найсуворішому цензурному оглядові і допускатися до друку лише з величезною осторогою, не рекомендуючи їх друкування у періодичних виданнях" [78].

З кожним роком таких цензурних перепон у вивченні історичних явищ з'являлося все більше, бо царизм боявся навіть думки, що його владу буде змінено. І все частіше з'являються такі формулювання на рецензовані праці, хоча і не знаходиться нічого прямо супротивного цензурним правилам, проте не можна не звернути уваги і т. п.

У зв'язку з тим, що ні Міністерство народної освіти, ні Головне управління цензури не могли охопити всі видання, які підлягали цензурі, новий міністр освіти князь П. О. Ширинський-Шихматов запропонував Миколі І ввести до цензури професійно підготовлених чиновників, які слідували б за журналами. Цю ідею підтримав імператор і в цензурному апараті з'явилися чиновники з особливих доручень. Сама цензура і її цензурні органи у працях істориків намагалися не допустити навіть натяку на критику самодержавної влади будь-якого історичного періоду. У зв'язку з цим вийшла неприємна історія зі статтею К. С. Аксакова "О древнем быте у славян вообще и у русских в особенности (по поводу мнений о быте)", надрукованій у журналі слов'янофілів "Московский сборник" (1852, т. 1).

Автор ставив перед собою завдання довести, що в Давній Русі не було родової основи, про яку говорять зарубіжні, а також деякі російські вчені, а переважали сімейні та общинні відносини. Для того, щоб довести свою тезу, що російська земля була найбільше сімейна і найбільше громадська, общинна, К. С. Аксаков опрацював величезну кількість праць вчених, археологічних досліджень, літописів тощо.

І "Комітет 2 квітня 1848 р.", не маючи ніяких претензій до наукового характеру статті, все ж не погодився з автором про те, що він не показав, як общинна влада перейшла до самодержавства, не прослідкував за тим, як укріплювалася влада князів, а потім царів, як укріплювалися основи "единовластия и неограниченного самодержавия". І у висновках Комітету подавалася розгорнута характеристика того, як від одного до іншого царя переходила влада, аж до Михайла Федоровича Романова, з якого починається новий етап непохитної царської влади. Це була офіційна рекомендація того, як треба писати статті, торкаючись подібного питання.

У зв'язку з тим, що автор "не домалював своєї картини і зупинився лише на одних явищах, які існували у давнину між нашими предками, цим самим він надав привід до двозначності... яка замовчується і залишає читача в збудженому стані відносно кінцевої мети або мети його висловлювань. У такому вигляді, – робить висновок Комітет, – тобто без оголошення переходу оновленої Росії до інших понять і інших форм правління, стаття його не повинна бути допущена до друку не лише в літературному збірнику, але навіть у виданнях, спеціально присвячених вченій меті" [79].

Таким чином, "Комітет 2 квітня 1848 р." пропонував автору свої підходи до висвітлення історичної проблеми, при цьому зауважуючи: "Щоб статтю зробити справді корисною і навчальною, слід було вказати, з таким же безкарним його талантом, про акт всенародний і святковий, яким остаточно закарбована самодержавна єдиновладність російських монархів, утверджених потім могутньою рукою Петра Великого на основних європейського державного життя" [80]. Заборона статті К. Аксакова мала політичний характер і до історичної сутності викладу матеріалу вона не мала жодного відношення.

Тут важливо звернути увагу і на загальні висновки, які зробив "Комітет 2 квітня 1848 р.". К. Аксакову оголосили такий вид покарання як "поставити на вид" "для більшої його обережності в майбутньому", заборонили друкувати статтю, а цензору звернули увагу "бути ще більш обережним, ніж автори", але при цьому звернути увагу на третій пункт постанови, який мав ще більш жорстокий характер і мав відношення вже до всього "Московського збірника": у зв'язку з тим, що видавці мали випускати після цього номера ще три наступні, то Комітет вносив пропозицію, враховувати характер видання, підпорядковувати тим же цензурним правилам, що й журнали та газети, "дозволяти не інакше, як з особливого високого дозволу". Рішення імператора було однозначним: "все справедливо; і збірники в майбутньому підпорядковувати тим же цензурним правилам, що й журнали" [81].

Але на цьому історія з "Московським збірником" не закінчилася. Після доповіді міністра народної освіти П. О. Ширинського-Шихматова від 3 березня 1853 р., підтриманої III відділом поліції, другий випуск, а також взагалі видання збірника було повністю заборонено. Крім цього, редактора Івана Аксакова позбавили права бути редактором будь-якого видання. Івану Аксакову, Костянтину Аксакову, Олександрові Хомякову, Івану Киреевському і князю Черкаському зроблені найсуворіші догани за бажання розповсюджувати без-

глузді і шкідливі поняття і наказано в майбутньому подавати свої рукописи прямо в Головне управління цензури. Міністр П. О. Ширинський-Шихматов пропонував навіть позбавити всіх їх права друкуватися. Але обмежуватися поліцейським наглядом, "як за людьми відкрито неблагонадійними" [82].

У 1855 р. після смерті Миколи I трон зайняв Олександр II, який правив до 1881 р. Як зазначив відомий журналіст і письменник, слов'янофіл І. С. Аксаков, це була епоха різних поглядів, проявів деспотизму науки та її заперечення, "насилля і лібералізму, консервативного прогресу і руйнівного консерватизму низькопоклонства і зухвальства, витонченої цивілізації і грубого дикунства, світла і темряви, бруду і блиску! Все в русі, все у бродінні, все піднялося з місця, возиться, копошиться проситься жити! І слава Богу!" [83]. Час сприяв зміцненню позитивних відносин з іншими державами. Були проведені внутрішні реформи – відмінено кріпосне право, судова реформа, реформа університетської освіти, яка була пов'язана з наданням автономії навчальним закладам, поява земств тощо. Що ж до цензури, то дослідник її історії О. М. Скабічевський назвав десятиліття від 1855 до 1865 р. "смутиним періодом в історії російської цензури. Це був час цілковитої цензурної анархії. Проте це слово анархія ніяк не слід приймати в тому значенні, що цензура зробилась такою слабкою, що все проходило крізь неї без будь-яких перепон, начебто її зовсім не існувало. Навпаки, вона заявляла про своє існування більш ніж будь-коли, але в неї помітна була повна відсутність будь-якого керівного принципу, відповідних вимог, єдності у виконанні нею своїх обов'язків" [84].

І далі учений підкреслював: "Ніколи ні до, ні після того преса не була такою ліберальною і сміливою, ніколи їй так багато не дозволялось, ніколи не мала вона такого вирішального, майже панівного голосу в російському житті" [85].

У газетах і журналах вводилися суспільно-політичні, політико-економічні розділи про що за Миколи I годі було й думати. Розмірювалася тематика періодичних видань, втілювалася гласність тем, пов'язаних з реформами. Більше стало критичних матеріалів, що торкалися внутрішнього життя країни. Не ставилося veto на відкритті нових журналів. У 1855 р. були відкриті у Москві "Русский вестник" і "Русская беседа". На все це цензура дивилася як на належне. Але починаючи з 1857 р. почали з'являтися пропозиції щодо відносно посилення цензури і її реформування. Голова Московського цензурного комітету В. І. Назимов пропонував повернутися до

статуту 1828 р., відкинувши всі подальші настанови і розпорядження, які ускладнювали цензуру. Але питання свободи слова було досить складним і рішення про нього все відкладалося.

У цьому вирі реформ цензура виконувала свої обов'язки, не допускалися до друку ті статті і матеріали, які стосувалися таких соціальних верств країни, як поміщики, а в статтях про викуп селянами поміщицьких земель не було непродуманих суджень і висловлювань. Щодо цього було зроблене високе повеління [86]. Щодо історичних публікацій, то цензура була попереджена щодо заборони будь-яких розвідок про повстання, які були будь-коли, щоб цими працями не викликати в сучасних умовах жодних асоціацій. Так, 31 березня 1858 р. Головне управління цензури по С.-Петербурзькому комітету зробило розпорядження стосовно рукопису Н. Кукольника "Судьба страны, занимаемой древнею Литвою", в якому пропонувався автору зняти акти, статті, вірші і відгуки, які були складені в дусі ворожому до нашої вітчизни, і можуть викликати погане враження пристрасті, що ще не згасли [87].

Тут слід звернути увагу ще на одну імператорську вказівку від 14 жовтня 1858 р.: "Попечителям навчальних округів наказано здійснювати, через кого слід, спостереження про недопуск професорами в літографованих чи аудиторних лекціях суджень, які протипоказані основним правилам цензурного Статуту" [88].

Новий міністр народної освіти Є. П. Ковалевський (1858-1861) підготував спеціальну записку "О гласности в печати", яка була підтримана Олександром II і урядом. У прийнятому циркулярі 3 квітня 1859 р. розмежовувалася гласність на добропорядну, яка може бути порадицею і помічницею уряду, і шкідливу, яка вводить в оману читачів. У циркулярі підкреслювалося, що преса повинна пропагувати ідеї "недоторканності самодержавства і його апарату і не обговорювати переваги інших форм державного устрою. Саме це призвело до заборони публікації деяких статей, зокрема М. Н. Каткова, К. Д. Кавеліна, братів Миматиних тощо". Як зазначає правознавець Ю. А. Батурин, "почався період коливань між таємним і гласним: статті, які пропускалися до друку, назавтра піддавалися забороні. Противники гласності займалися нелегкою боротьбою, яка йшла з перемінним успіхом" [89]. В урядових колах та у керівників цензурних підрозділів проходило обговорення питань про діяння цензури, про її характер і місце в державі. Навіть були пропозиції ліквідувати цензуру взагалі. Олександр II пильно слідкував за цими судженнями: "Я все-таки бажаю, – говорив імператор, –

щоб цензура збереглася, і не розділяю думку тих, хто хоче її знищити. Краще попередити пожежу, ніж потім її гасити" [90].

У 1856–1868 рр. Олександром II були зроблені деякі дії зі зміцнення цензури, її професіоналізації, а тому був замінений майже весь її склад. Після цього із 465 цензорів лише 69 було тих, хто служив у I пол. XIX ст. Серед цензорів 299 були випускниками вищих навчальних закладів. Служили в цензурі також 11 професорів і 5 доцентів [91]. Були призначені і нові голови комітетів, ліквідована військова цензура тощо. Все це було зроблено перед прийняттям нового статуту. І тут значну роль відіграв новий міністр народної освіти О. В. Головнін, якого призначили на посаду 25 грудня 1861 р. Він провів значні реформи в галузі освіти, як вищої (був прийнятий новий університетський статут), так і середньої та початкової.

У цей період значні кроки були зроблені в дослідженні вітчизняної історії. І як зазначає В. О. Котельников, "історична критика успіхами своїми багато чим зобов'язана, крім серйозного і відповідального розуміння в наш час значення науки взагалі, значному наданому їй ступеню цензурної свободи. На користь її, тобто історії, у березні 1861 року відбулося навіть Височайше повеління, яке дозволяло вільно викладати факти і роздуми про приватне життя і дії царських осіб до імператриці (Катерини)" [92].

Керуючись вказівкою імператора Олександра II, цензор І. О. Гончаров, відомий російський письменник, у своєму відгуку від 17 листопада 1864 р., розширеному і детальному, відстоював право на друк статті М. М. Павлова (який віддав службі в цензурі 20 років) "Интрига с первым Лжедмитрием", в якій був згаданий і представлений з роду Романових боярин Федор Микитич, що поряд з деякими іншими боярами повстав проти влади Бориса Годунова. І. О. Гончаров довів, що причин для заборони статті немає, бо відомий предок царського дому, на думку автора статті, намагався, хоча і засобом неблагопристойним для інтимного часу, але притаманній тому історичному часу інтризі досягне не користь свого роду прав, які були хитро і несправедливо присвоєні Годуновим; тим паче, що це домагання бояр Романових здається природним і справедливим, бо воно справдилося і підтвердилося потім всенародним обранням [93]. Стаття М. М. Павлова була опублікована під дещо зміненою назвою "Правда о Лжедмитрии" в газеті "День" (№ 51–52 за 19 грудня 1864 г.).

Таким же чином була рекомендована до друку і книга військового історика і публіциста П. С. Лебедева "Сборник материалов, относящихся к состоянию России и российского войска при Екате-

рине II" у 3-х томах, хоча було помічено чимало різних неточностей і виразів, усунення яких, на думку цензора, покращило б роботу [94].

У газеті "День" (ред. І. С. Аксаков), яку курирував І. О. Гончаров, було опубліковано чимало статей на історичну тематику. Тверезо І. О. Гончаров підходив і до оцінки літературних творів на історичну тематику, зокрема п'єси Е. Ф. Розена "Царевич" і "Князя Курбские", хоч там були в трактуванні деяких образів (боярина Бельського, причин вбивства Іваном Грозним царевича Іоанна тощо) відмінних від загальноприйнятих в "Истории государства Российского" М. Карамзіна [95].

Проте щодо осіб царської династії у зв'язку зі статтею Р. Зотова "Пятилетие царствования Императора Александра II" було дано роз'яснення царем – не допускати в майбутньому до друку ніяких історичних творів про сучасних і близьких до теперішнього часу царювання.

Незважаючи на те, що цензурою опікувалися Міністерство народної освіти і Міністерство внутрішніх справ, яке очолював граф П. О. Валуєв, О. В. Головін у своїх доповідних доводив імператору, що краще було б, коли право на керівництво цензурою було передано Міністерству внутрішніх справ. Імператор дав розпорядження переглянути всі постанови з 1828 р. до січня 1862 р., які торкалися цензури. Проаналізувавши їх, були розроблені Тимчасові правила. Робота над розробкою нового статуту продовжувалася під керівництвом князя Д. О. Оболенського, керівника комісії і під наглядом О. В. Головіна. Був вивчений досвід зарубіжних країн, думка працівників російських журналів.

У 1858 р. головою Комітету цензури іноземної був призначений замість О. І. Красовського поет і журналіст, дипломат Ф. І. Тютчев, який перебудував роботу комітету.

У період реформ Олександра II в цензурі працюють досвідчені цензори: В. М. Бекетов, І. О. Гончаров, М. Ф. фон Крузе, М. І. Пиров та інші.

14 січня 1863 р. всі цензурні органи Російської імперії були передані з Міністерства народної освіти у підпорядкування Міністерства внутрішніх справ.

Дослідниця Т. В. Антонова вказує, що пік боротьби за свободу друку припадає на 1862–1882 рр., коли працювали урядові комісії, які займалися складанням проєктів нового закону про друк: перша і друга комісія кн. Д. О. Оболенського (1862–1864 рр.), комісія кн. С. М. Ірсова (1869–1871), комісія П. О. Валуєва (1880–1881 рр.).

Саме у ці роки російська громадськість широко обговорювала проблему звільнення публікації від цензури, розробляли свої програми. Але у зв'язку з прийняттям закону від 27 серпня 1882 р. ця цензура контрреформ була завершена [96].

Представники ліберальної журналістики зробили значний внесок у розробку питання про свободу преси, хоча це було нелегко. Як свідчить К. Арсен'єв, в останнє десятиліття (1845–1855) дозволено було видавати 6 газет і 19 журналів, а у 1855–1865 рр. під час правління Олександра II надали право видавати 66 газетам і 156 журналам [97].

Проте, як заявив барон М. Корф, "влада не ставила собі за мету лібералізувати видавничу діяльність, ніяких законодавчих змін у цензурному законодавстві спочатку не передбачалось, але процес лібералізації відбувався стихійно, бо коли в суспільстві виникає потреба свободи слова, то ця потреба стає силою, котру неможливо зупинити" [98].

Почався період переходу цензури від попередньої, коли книги, статті розглядалися у рукописах і відповідальність за їх зміст після виходу в світ ніс цензор, до цензури караючої, при якій видання проходить контроль після публікації, але до його обнародування. Вперше питання про караючу цензуру поставив міністр народної освіти Є. В. Путятін у 1861 р. [99].

Тимчасові правила 1865 р. звільняли в Москві і Петербурзі від попередньої цензури періодичні видання, які отримали дозвіл Міністерства внутрішніх справ, оригінальні твори об'ємом не менше 10 друкованих аркушів і переклади не менше 20 аркушів. Дозволялося без попередньої цензури видання академій, університетів і вчених товариств, публікація на давніх класичних мовах і їх переклади, а також креслення, плани, карти. Якщо ж порушувалися правила, то каралися у судовому порядку автор і видавці. На папері все було чітко виписано, але в житті значно частіше виходило навпаки. Це підтверджує арешт книги Фр. М. Вольтера "Філософія історії", яка була перекладена з французької мови за редакцією В. Зайцева. 21 серпня 1868 р. книга була представлена у С.-Петербурзький цензурний комітет. Цензор Д. П. Скуратов наклав арешт на книгу у кількості 789 примірників. Проти видавця М. П. Полякова розпочався суд, але він попросив, щоб книга була розглянута в Комітеті духовної цензури. Проте це не допомогло видавцю, бо комітет прийшов до висновку, що книга "настільки переповнена шкідливими місцями, що спростувань повинно бути за своїм об'ємом більше, ніж сама книжка". Головне, що не сподобалося Комітету, це сар-

кастична, насмішкувата мова, бо "дію сарказму на читача важко упередити спростовуваннями". Комітет духовної цензури визнав книгу шкідливою, яку необхідно знищити. Міністр внутрішніх справ О. Е. Тимашев у доповідній Комітету міністрів підтвердив висновки цензорів, підкресливши, що в цій книзі багато "обурливих і саркастичних насмішок (глумлінь) з предмета християнських вірувань, з переказів священної історії, з догм церкви", які "служили б спокусою для легковажних людей" [100].

І далі міністр зробив досить слушний висновок: "В питаннях вірне знаряддя насмішки, якою з таким згубним успіхом діяв Вольтер, набагато небезпечніше серйозних досліджень і заперечень, останні можуть бути спростовані, тоді як насмішки і глум, навіть коли їх спростують, знищують гідність і авторитет предметів, визначених священними і недоторканими" [101]. Звичайно, ідеї Ф. М. Вольтера, спрямовані проти церковних догм, в тодішній царській Росії, яка оберігала ці догми, не могли бути сприйнятими. То й книга за постановою Комітету міністрів від 7 листопада 1872 р. була заборонена і за місяць знищена у кількості 775 примірників.

7 червня 1872 р. був прийнятий закон, який дозволяв міністру внутрішніх справ забороняти вихід у світ особливо шкідливих книжок і журналів, які видавалися без попередньої цензури. З введення караючої цензури, весь наклад книжок, які підлягали забороні, знищувався, що призводило до матеріальних збитків видавців.

Із 20 листопада 1864 р. до 1872 р. судили 90 авторів, редакторів і видавців. Остаточні звинувачувальні вироки були винесені за 65 справами 86 особам, виправдали 94 справи і 13 осіб. 21 справа залишилась нерозглянутою. Таким чином, виникла ще одна проблема, яка пов'язана з судовим покаранням чи помилуванням, яка не отримала необхідного дослідження в науковій літературі. 4 квітня 1866 р. відбувся замах Д. В. Каракозова на життя Олександра II. Цей рік стає фатальним для друку і початком страшної реакції.

Під заборону потрапляє не лише книга Ф. М. Вольтера, але й монографія німецького дослідника Гаррідо "Современная Испания, ее умственный и материальный прогресс в XIX столетии". Видавець М. М. Котомін у власній друкарні у 1869 р. надрукував 2 тис. примірників. Книга відповідала цензурним правилам, об'єм її за вимогами був не менше 20 друкованих аркушів (у книзі було 420 стор.). Але, щоб отримати білет на продаж книги, треба було пройти каральну цензуру. Цензор М. Леман 5 травня 1869 р. наклав на видання арешт. Цензурний комітет побачив у монографії, що Гаррідо "оправдовує революційний рух і звинувачує монархічний

принцип і католицизм у всіх політичних смутах, які хвилювали Іспанію з самого початку XIX ст., а також у падінні державного і економічного стану в країні" [102].

Міністр внутрішніх справ О. Е. Тимашев у своєму представленні Комітету міністрів звернув увагу на шкідливий вплив книги на молодь, яка ще не мала достатньої наукової підготовки, щоб спокійно і правильно робити висновки про предмет політики і державного права. У зв'язку з тим, що книга наповнена промовами опозиційних депутатів, прокламаціями, навіть текстом конституції кортесів 1812 року, то міністр зробив висновок, що книга Гаррідо є немовби збірниками готових зразків і практичних прийомів для революційних рухів. Тому книга може наштовхнути молодь "на шлях шкідливих революційних теорій" [103].

Звичайно, при такій характеристиці історичної праці Гаррідо Комітет міністрів не міг позитивно оцінити її, і 11 липня 1872 р. вона була спалена на скляному заводі у кількості 1995 примірників.

Протягом п'яти років (1869–1873) цензура активно вела боротьбу з іноземними історичними працями, перекладеними російською мовою. Що лякало цензуру, Комітет міністрів, імператора у цих книгах? Перш за все, революційні проблеми, страйки робітників: конституційний лад, ідеї соціалізму та інші, які були викладені у монографіях Артура Бута "Біографія і діяльність Роберта Овена" (1870), творях Фердинанда Лассаля (у книгах) (1870). До речі, книгу першу цензор Д. П. Скуратов дозволив для продажу, а на другу С.-Петербурзький цензурний комітет наклав заборону, бо в книзі розповідалося про страйки робітників та про намагання автора збуджувати робочі маси, викликати ненависть одного стану проти іншого; після цього друга книга була спалена у кількості 2995 примірників, а перша вилучена із продажу [104]. Така ж доля чекала і на збірник "О причинах упадка Франції", куди увійшли статті П. Ж. Прудона і О. І. Герцена.

Книга О. Вермареля "Жан П. Марат – друг народа" (1871) була заборонена за "прославлення царевбивства як громадського подвигу" та за засудження монархічної влади і всіх державних установ, на яких тримаються не тільки монархії, а і благовласні республіки. А курс лекцій Давида Фрідріха Страуса "Вольтер та його життя і твори", який був прочитаний при Гессен-Дармштадському дворі, був знищений за наявності в них розділу, що торкається творів Вольтера, присвячених релігії, в яких висвітлюються головні віровчення християнської церкви. Подібні обвинувачення були пред'явлені і

книзі І. Шерр – "Історичні характеристики й етюди" (1871), присвяченій Жанні Д'Арк, Нінон де л'Анкло, Кромвелю, Вольтеру і т. д.

За виклад революційних подій і протидержавних ідей знищені "Записки ідеалістки. Мемуари жінки Німеччини сорокових років" Мальвіди Амалії фон Мейзенбург (1871), а за досить різкі висловлювання про європейських монархів взагалі і про монархічний спосіб правління – книга Луї Блана "Історія лютневої революції 1848 р.". Міністр внутрішніх справ про книгу Л. Блана доповідав Комітету міністрів, що вона "видана з явною метою провести в масу читачів думки, які огидні нашим основним державним законам, і спрямована похитнути в народній свідомості авторитет самодержавної влади і виправдати революційне повстання народних мас".

Найчастіше думка міністра внутрішніх справ О. Є. Тимашева про ту чи іншу книгу була панівною. Переважна більшість книг, переданих у міністерство, направлялася в комітет міністрів і там заборонялася. Так, незважаючи на те, що праця Є. Утіна "Франція 1871 р." була в 1871 р. опублікована в журналі "Вестник Европы" під назвою "Франція і французи після війни", дещо доповнена праця для окремого видання все ж була заборонена, бо в ній відчувалася співчутливе ставлення до республіканського правління, і відправлена на знищення. У цьому ж напрямку відбувалася і заборона книги професора Тюбінгенського університету Вільгельма Мюллера "Політична історія новітнього часу. 1816–1818" (1872), яку Комітет цензури іноземної книги дозволив як до друку в оригіналі, так і до перекладу. Проте 21 лютого 1872 р. книга була переслана до С.-Петербурзького цензурного комітету, і там цензор М. Є. Лебедев, відмітивши на окремих сторінках недоліки, наклав арешт на 1991 примірник незброшурованої книги і передав до суду на видавця справу. Проте суд не відбувся, як і в переважній більшості інших випадків, бо книгу передали для обговорення у Комітет міністрів. Міністр внутрішніх справ, який відповідав за цензуру, у представленні Комітету відзначив, що автор, мабуть, виправдовує політичні вбивства, про які пише, крім цього, вжиті російським урядом заходи у польському краї після повстання 1830 р. представлені у перебільшеному і ненависному вигляді, який викликав ворожнечу у частини польського населення до імперії. Більше того, міністру здалося, що всі гусударі, які царювали протягом описаного в книзі періоду, були віроломні, егоїстичні експлуататори, які вступали в договір для пригноблення своїх підданих. А такими ворожими для монархічної влади відгуками автор підриває повагу до монархічних засад і, зокрема, до імператорів Олександра I та Миколи I [105]. Таким

чином, до оцінки досить професійно написаної монографії В. Мюллера, в якій всебічно розкрито діяння європейських імператорів і політичні процеси, що проходили з 1816 до 1868 рр., підійшли з політичних позицій, недоторканності самодержавної влади в Росії.

Цими ж критеріями цензори і представники влади забороняли та знищували книги зарубіжних дослідників, зокрема Лоренца Штейна "Історія соціального руху у Франції з 1789 р. Т. 1. Основні поняття суспільства і соціальна історія французької революції до 1830 р." (1872), В. Е. Леккі "Історія моралі в Європі від Августа до Карла Великого" (1872) та "Історія виникнення і впливу раціоналізму в Європі" (1872), К. Ф. Нейман "Історія американських сполучених штатів. Т. II. Від першого президента Томаса Джефферсона до кінця другого президентства Ендрю Джексона" (1873), П. Ланжелс і П. Корр'є "Історія революції 18 березня" (1873). Таким чином було знищено тисячі віддрукованих книжок, і цим самим збіднена все-світня історія. Бо саме вчені тих країн, які розкривалися в дослідженнях, були учасниками чи свідками тих подій, які описувалися. У монографії вводився важливий архівний матеріал, який збагачував праці документальними джерелами.

Важливо звернути увагу ще на один факт заборони солідного наукового дослідження почесного члена Королівського товариства літератури Георга Фінлея "Історія Візантійської і Грецької імперій з 716 до 1453 рр.". Редактором цього видання був Євген Федорович Корш, відомий перекладач, видавець у Москві. Книга була представлена в Московський цензурний комітет, і цензор П. М. Воронцов-Вельямінов дав їй позитивну характеристику, визначивши, що книга є серйозною за змістом і за викладом науковою працею. У своєму відгуку цензор звернув увагу на окремі частковості, зокрема про імператорів-іконоборців, до яких автор викликав співчуття, бо іконоборство сприймалося як боротьба проти забобонів, що свідчили про грубість і невігластво народу. Вказано було і перекладачу, який у примітках міг би зняти цю недоречність, пояснивши її.

Проте Головне управління в справах друку 13 вересня 1878 р. наклало на книгу арешт. Управляючий Міністерства внутрішніх справ Л. С. Маков 7 лютого 1849 р. писав у представленні Комітету міністерств, що "Історія Візантійської і Грецької імперій" спрямована проти деяких учень православної церкви, тому дослідження необхідно заборонити.

На засіданні Комітету міністрів розгорілася дискусія. Більшість членів (8 чол.) висловила думку, що окремі частковості не можуть

бути причиною не допускати роботу до друку. І звинувачення в тому, що автор твору Фінлей, працюючи не в Росії, розкриваючи долю народу держави, яка нині не існує, робив би умовно паралелі з Росією, яких немає в дослідженні, це абсурд. І все ж меншість (5 чол.) наполягала на своєму, доводячи, що видання таких книг, хоч би й історичного і наукового змісту, може негативно вплинути на молодь. А тому проголосували за рішення: "Не допускати до друку в Росії і російською мовою книжок, які мають супротивний зміст вченню православної церкви, яка є надійною охороною існуючого державного ладу". Імператор наклав резолюцію: "виконати за думкою меншості". І таким чином книга "Історія Візантійської і Грецької імперій", написана відомим вченим на основі історичних документів, у якій всебічно розкрита історія двох давніх держав, не побачила світ, не стала джерелом знань для молоді. Страх охоронців самодержавної імперії взяв гору там, де не було навіть натяку на безпеку Росії. Їм не потрібно було наукових тверджень, догматизм перемагав і науку.

Не краще було з публікацією російськомовних книжок, у яких російські вчені висвітлювали найрізноманітніші питання історії. Це стосувалося друку спогадів, документальних матеріалів. Так, у 1870 р. були підготовлені до друку "Записки декабриста" Андрія Є. Розена, які у 1869–1870 рр. вийшли у Лейпцизі і були дозволені для обігу в Росії. Але в Росії публікацію цих спогадів декабристів було заборонено і книгу знищено у кількості 1779 примірників. Подібна доля спіткала і "Стенографічний звіт у справі революційної пропаганди в імперії" на засіданні Особливої присутності правлячого сенату, підготовленого проф. М. С. Таганцевим. Незважаючи на те, що основний виклад звіту був надрукований у "Правительственном вестнике", книгу заборонили як шкідлива, бо в ній були розкриті тільки деталі, які не слід було доводити до відома читаючої публіки.

Подібним чином було заборонено і монографічне дослідження М. Флеровського (В. В. Берві) "Стан робітничого класу в Росії. Спостереження і дослідження" (1872), яке охарактеризовано міністром внутрішніх справ як "революційний памфлет", на тій підставі, що статистичні відомості, роздуми автора і висновки спрямовані на те, щоб підірвати повагу до системи особистих володінь, які охороняються законами Росії, викликати ненависть одного класу громадян – робітників і хліборобів – до іншого – капіталістів і поземельних власників.

Насправді, автор, використовуючи офіційні документи, оприлюднені статистичні матеріали Військово-статистичного збірника,

розкрив справжній стан робітничого класу в Росії. А справжня правда не потрібна була правлячим колам Росії, і тому книгу було знищено [106].

Особливо жорстокою цензура була по відношенню до тих книжок, у яких зачіпалися церковні догми або ж розповідалося про бунти та виступи народних мас, критикувалися уряд та міністерства та й взагалі будь-яка критика.

Заборони підлягали і наукові видання про громадську думку Росії. Так, була знищена книга О. Скобичевського "Нариси розвитку прогресивних ідей у нашому суспільстві 1825-1860 рр.: М. О. Полевой, В. Ф. Одоевський, В. Г. Белінський, О. І. Герцен, М. О. Добролюбов і їх споборники" (1872), хоча до цього частково була опублікована в журналі "Отечественные записки" [107].

До категорії заборонених потрапила значна кількість історичних досліджень, які торкалися часткових питань суспільного розвитку. Так, книга Ф. В. Ліванова "Розкольники й острожники" (1875) віднесена до заборонених через те, що автор використав у ній багато архівних секретних матеріалів, офіційних джерел. Посилаючись на архів Міністерства внутрішніх справ, автор розкрив вчення кожної секти, описав справи, які були порушені урядом проти розкольників і підтверджені резолюціями імператора Миколи I. У зв'язку з тим, що в фактичній частині книги використаний секретний архівний матеріал, цензура вважала, що подібні запозичення із офіційних джерел можуть створити небажаний прецедент на майбутнє. Таким чином, чиновників брав острах навіть тоді, коли історики використовували конкретний офіційний матеріал, що давав можливість всебічно розорити проблему, яка, на жаль, не була бажана уряду та імператорові у даний момент.

Саме критерієм "особливо не зручна на даний час" керувалися цензура, а також новий міністр внутрішніх справ граф М. П. Ігнат'єв та начальник Головного управління у справах друку князь П. П. Вяземський, коли забороняли друкувати книгу історичних нарисів М. Южанінова і Д. Матфельда "Русские крамольники" (1881). Починаючи від царя Бориса Годунова і кінчаючи 70-ми роками XIX ст., автори книги розповіли про історію крамоли і таємних товариств у Росії, про прагнення і мету змовників, їх життя і діяльність на свободі, у в'язниці, на засланні, на каторзі, смерть на шибениці. У книзі була подана ціла галерея таких представників: змовники, самозванці, містики, бунтівники, революціонери, терористи, агітатори, анархісти, царевбивці.

Мотивація заборони цього збірника, крім вищевказаного, була і в тому, що в ньому відбита тенденційна позиція укладачів, яка вступала у протиріччя з урядовою позицією.

Близька до попередньої була книга Федора Гілярова "15 років крамолі (4 квітня 1866 – 1 березня 1881)" (1803), у якій показані всі процеси, усі смути, які проходили в Росії під час замаху Каракозова імператора. Все це подавалося з деталями. І начальник Головного управління у справах друку Є. М. Фектистов вважав, що вихід книги в рік коронації Олександра III є недоцільним [108].

На 60-80-ті роки припадає інтенсивна боротьба цензури з українською мовою та україномовною тематикою. І "українське питання" знайшло відбиток у сучасних як російських, так і українських дослідженнях. Проте всі ці праці мають загальний характер, і жодна із них не торкається проблем реакції цензури на праці історичного спрямування.

Уперше дуже гостро цензурний процес почався у зв'язку з арештом у 1847 р. в Києві членів Кирило-Мефодіївського товариства Т. Шевченка, П. Куліша, М. Костомарова й інших.

Відомий цензор академік О. В. Никитенко у своєму "Щоденнику" зазначив, що у 1847 р. трапилась "страшна історія" з книгою П. Куліша "Малая Россия" (СПб., 1846), в якій була виявлена одіозна для уряду фраза: "Малороссия или должна отторгнуться от России или погибнуть". Попечитель Петербурзького навчального округу і одночасно голова Петербурзького цензурного комітету М. М. Мусін-Пушкін та міністр народної освіти граф С. Уваров були шоковані. І звичайно, що П. Куліша і цензора покарали.

У 50-х роках XIX ст. цензура вилучила історичні документи з книги, підготовленої тимчасовою комісією розбору давніх актів, у яких ішла мова про героїчне минуле українського народу в добу козацтва.

У 1863 р. у зв'язку з вирішенням питання про друкування Святого Письма, переклад якого здійснив інспектор Ніжинського юридичного ліцею князя Безбородька П. Морачевський, підтриманий академіками М. Срезневським, О. Никитенком, О. Востоковим та ін., міністр внутрішніх справ П. Валуєв заявив: "Украинского языка нет, не было и не будет". Ця заява знайшла втілення у відомому Валуєвському циркулярі від 18 липня 1863 р. А через тринадцять років Олександр II у 1876 р. у Емському наказі підтвердив цю ганебну заяву. Згідно з цим указом українською мовою могли друкуватися лише оригінальні художні твори та історичні документи, які отримали дозвіл місцевої цензури, підтвердженої

Головним управлінням у справах друку, тобто пройти подвійну цензуру. Їх друкування повинно було здійснюватися на умовах використання загальноросійського правопису. Решта творів і навіть дослідження наукового змісту заборонялися.

На території України згідно з російських законодавством про цензуру діяла система цензурних органів. До 1865 р. у Києві та Одесі були виділені посади окремих цензорів. У зв'язку зі збільшенням роботи у 1880 р. було відкрито канцелярію Харківського окремого цензора (пізніше перейменованого у Харківського інспектора у справах друку). Окрім цього, був також Київський окремий цензор із іноземної цензури та Одеський комітет цензури іноземної літератури. З 1865 р. у Києві та Одесі ввели посаду інспектора друкарень, літографії та книжкової торгівлі.

Усі ці цензурні комітети в Україні діяли в умовах Валуєвського циркуляру 1863 р. та Емського указу 1876 р.

Серед заборонених цензурою книг були не лише ті, що своїм змістом не відповідали цензурним вимогам, а також і ті, що були написані українською мовою.

Найбільше страхали імператора та уряд в творах історичного спрямування матеріали про Україну, про її самостійний напрямок розвитку. Показовим у цьому відношенні була цензурна тяганина з виданням праць П. Куліша, зокрема етнографічно-фольклористичного, історіографічного збірника "Записки о Южной Руси". Його історичну хроніку "Чорна рада" цензура призупинила саме тому, що твір був написаний українською мовою. Передмову до нього відправили до С.-Петербурзького комітету. І лише після довготривалого розгляду рукопис книги дозволили друкувати.

Як свідчить дослідник видавничої діяльності П. Куліша О. Ю. Кірієнко, історико-популярний нарис П. Куліша "Хмельниччина" (1860) Петербурзький цензурний комітет двічі пересилав до Головного управління цензури. І лише завдяки цензорів О. Никитенку, який у своїй рецензії відмітив, що цензура відповідно до законодавства не має права забороняти видання цього дослідження. При цьому він все ж порадив авторові зняти ті місця, які кидають тінь на відносини Малоросії й Росії у минулому.

Після Емського указу царя все складніше було друкувати твори українською мовою. "Цензура лютує як ніколи, – писав П. Куліш. – Проте не вічно буде шаленіти цензура. Життя не зупиняється і промиває всі потрібні засмічення".

Характерною особливістю української періодики був майже відсутній дозвіл на видання журналів, більше виходило альманахів,

у яких необхідно було, крім україномовних творів, друкувати і матеріали російською мовою.

Іван Нечуй-Левицький писав М. Грушевському на початку 1886 р., який намагався опублікувати оповідання у альманасі "Степ": "Цензура очень сурова к нашим книжкам! Просто грусть охватывает! Обрезает, замазывает, вымазывает и портит...".

Відомий російський вчений О. Міллер у своїй праці "Украинский вопрос в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина XIX в.)" вважає, що антиукраїнська цензурна політика царизму була пов'язана перш за все як захист державної цілісності імперії Романових. Проте ця позиція царизму була досить жорсткою по відношенню до 12-мільйонного українського народу, який, як відмітив Володимир Антонович у своїй "Записці в справі обмежень української мови", підготовленої для російського уряду, "Малоросія увійшла до складу Російської держави добровільно, без завоювання і боротьби" [109].

Незважаючи на антиукраїнські імперські заборони, в тому числі і цензури, українські демократичні сили вели боротьбу за використання в усіх сферах життя української мови і цим доводили необхідність збереження своєї нації.

Як свідчать дослідники В. Дорошенко та П. Зеленко, від початку нової української писемності і до катастрофічного 1847 р., коли були заарештовані Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров та інші члени Кирило-Мефодіївського братства, вийшло близько 100 друків українською мовою, в 1847 р. не вийшло жодної української книжки, а в наступні мізерна кількість. Хвиля репресій сильно вдарила по відношенню до різних українських видань, про це свідчать наступні показники виходу в світ подібних книжок: в 1848 р. – 3, 1849 р. – 2, 1850 р. – 1, 1851 р. – 2, 1852 р. – 3, 1853 р. – 1, 1854 р. – 3, 1855 р. – 4, 1856 р. – 5.

Під час лібералізації цензури тиск на українську книгу трохи зменшився, тож було видано у 1857 р. – 12, 1860 р. – 24, 1861 р. – 33, 1862 р. – 41 книжка. Цю цифру М. Драгоманов пояснює найактивнішою дією українофільського руху в Росії [110]. А після Валуєвського циркуляру цей показник знову зменшився: 1863 р. – 15, 1864 р. – 11, 1865 р. – 5, 1870 р. – 5, 1875 р. – 30.

І знову Емський указ 1876 р. вдарив по кількості видань української книжки: 1876 р. – 0, 1877 р. – 2, 1878 р. – 2, 1880 р. – жодної, 1881–1883 рр. – 75. І далі знову іде різкий спад, і підноситься випуск книг тільки у кінці другої половини XIX ст., у 1894 р. вийшло 23

книги. Лише на початку ХХ ст. ситуація дещо змінилася на краще, у 1913 р. було видано 264 книжки [111].

Ці показники на основі документів Центрального державного історичного архіву України в Києві були уточнені В. Савчинським і, зокрема, встановлено, що у 1864 р. було випущено 12 книг, 1865 р. – 5, 1866 р. – жодної, 1867–1871 рр. – по 2, 1872 р. – 14 [112].

Наведені цифри свідчать, що царський уряд вів цілеспрямовану політику проти української мови, проти відчуття українців бути українцями. Йшла посилена русифікація України.

Відомий цензор у Києві М. Юзефович щодо друкування книжок українською мовою писав у своєму доносі імператорові: "Всі ці книги не містять в собі нічого шкідливого і проти цензурного; але розповсюдження їх в народі мають, зрозуміло, свою політичну мету, а ця мета починається з національного партикуляризму, як перехід до політичного сепаратизму" [113]. І далі: "Допустити створення особливої, простонародної літератури на українському наріччі означало б покласти міцні основи до розвитку свідомості у можливості здійснити в майбутньому, хоча, можливо, і далекому майбутньому, відчуження України від Росії" [114].

Були заборонені не лише україномовні твори, а й товариства. У 1873 р. завдяки П. Чужбинському, у Києві було відкрито "Юго-Западный отдел Императорского русского географического общества", до якого увійшли відомі представники української культури: В. Антонович, Ф. Вовк, П. Житецький, О. Левицький, М. Лисенко, К. Михальчук, В. Науменко, О. Русов та ін. А. Короб, яка досліджувала діяльність відділу, стверджує, що його члени не лише займалися пошуком і реєстрацією актів, а й вели самостійну від Петербурзького товариства пошукову та наукову діяльність, про що свідчать їх праці [115].

Активна діяльність членів відділу не пройшла неполітичною. Але оцінка їх роботи була негативною, про що свідчать статті, надруковані у газеті "Киевлянин". Особливо активізувалися нападки на вчених Відділу після проведеного в Києві 2-го Археологічного з'їзду (1874), на якому саме члени відділу продемонстрували свої наукові здобутки, які важко було не помітити. Це демонстрація наукових досягнень українських вчених [116].

Відомий уже нам своїми доносами М. Юзефович у своєму листі просив імператора звернути увагу на діяльність членів Південно-Західного відділу, у яких виявляються українофільські тенденції. Для з'ясування цього питання імператор створив спеціальну комісію, до складу якої увійшли міністр внутрішніх справ О. Тімашев,

начальник III відділу О. Потапов, міністр освіти Д. Толстой, обер-прокурор Синоду. На спеціальній нараді був присутній і М. Юзефович, голова Київської археографічної комісії, цензор, який в деталях доповів комісії про свої застереження відносно утвердження українофільства.

Розглянувши різні видання, що виходили раніше, комісія прийшла до висновку, що "вся літературна діяльність так званих українофілів повинна бути віднесена до прикритого лише пристойними формами наміру посягнути на державну єдність і цілісність Росії. Центр цієї злочинної діяльності знаходиться в сучасний час у Києві" [117].

Крім цього, в протоколі засідання у комісії зазначалося, що київська цензура неодноразово відхиляла рукописи, в яких проглядалися, хоча і не відкрито, а замасковано українофільські прагнення авторів. Деякі книги дозволені цензурою, бо вони не мали антиурядового характеру, але їх розповсюдження на малоросійській мові серед простого населення мали підбурливий характер.

Було прийнято рішення: розширити повноваження цензурних комітетів щодо заборони українських видань, що з'являються в Росії, а також привозяться із-за кордону (у цей час активізувалася діяльність українців у Львові), крім історичних документів і пам'яток. Олександр II наклав резолюцію: "Виконати, але з тим, щоб Відділ Географічного Товариства у Києві у сучасному його складі був закритим і щоб відкриття його знову не могло поновитися не інакше, як з Мого дозволу з представлення Міністерства Внутрішніх Справ. Емс. 18–30 травня 1876 р." [118].

Ця урядова нарада і розгляд на ній скарги М. Юзефовича сприяли підписанню Олександром II сумнозвісного Емського указу 1876 р.

Поліція уважно слідкувала за видавничою справою та книговидавництвом. До III відділу у 1874–1875 рр. надсилались як обов'язковий примірник 104 журналів і альманахів 65 різних газет. Крім цього, для відділу виписували 11 іноземних газет, які виходили в Парижі, Лондоні, Лейпцизі, Брюсселі [119].

Про характер літератури цього періоду III відділ інформував царя: "Взагалі, у нашій літературі панує виключно революційне спрямування, зі знаменем заперечення всього існуючого до сучасного часу порядку. Спрямування це тим більше шкідливе, що заражає юне покоління..." [120].

У 1880 р. на зміну III відділу прийшов Департамент поліції. У цей час комісія під керівництвом князя С. М. Урусова намагалася

розробити новий статут, проте це їм не вдалося. Шеф жандармів начальник III відділу П. О. Шувалов, який оголив ці організації після замаху на Олександра II, говорив, що свобода друку несумісна з нашими правилами правління, вона можлива лише у конституційній державі, де вона служить доповненням свободи слова.

Царювання Олександра III (з 1881 до 1894 рік) проходило в період активізації громадської думки і проявів суспільних рухів. Новий імператор, продовжуючи політику батька, намагався стабілізувати ситуацію в державі. В управлінні державою відіграв провідну роль "триумвірат", який складався із обер-прокурора Священного Синоду К. П. Победоносцева, міністра народної освіти графа Д. О. Толстого і видавця та публіциста М. М. Каткова. За 14 років правління Олександра III країна в економічному і культурному відношенні у порівнянні з попереднім періодом пішла набагато вперед. Було відкрито багато шкіл, видано різного плану книжок тощо.

Що ж до друкованого слова, то прибічники нового царя стояли на тому, щоб обмежити свободу слова. Новий міністр внутрішніх справ граф М. П. Ігнат'єв розробив новий проект закону про друк. Але граф Д. О. Толстой розробив Тимчасові правила про друк, і вони були затверджені імператором. За тими правилами було створено Раду, до складу якої увійшли міністри внутрішніх справ, народної освіти, юстиції й обер-прокурор Синоду. Саме ця Рада і вирішувала долю друку.

Тимчасові правила, прийняті 27 серпня 1882 р., завершили контрреформу. В законодавчому порядку було ліквідоване все те, що передбачалося Тимчасовими правилами 1865 р. у 1885 р. були прийняті нові правила, в яких дещо послабилися вимоги до забони друкування. Міністерство внутрішніх справ само визначало, що треба відносити до шкідливих праць.

У період правління Олександра III спеціальних нормативних актів з питань цензури практично не приймалося, обмежувалися лише актами та циркулярами. 1 січня 1883 р. начальником Головного управління у справах друку за рекомендацією графа Д. О. Толстого став Є. М. Феоктистов, який перебував на цій посаді до 1896 р.

Саме на цей період припадає функціонування журналу "Киевская старина", який був зініційований професорами Київського університету та іншими діячами культури України, зокрема В. Б. Антоновичем, О. М. Лазаревським, М. І. Петровим, П. Г. Житецьким, О. І. Левицьким та ін. Головний редактор журналу, відомий діяч Ф. Г. Лебединцев 4 серпня 1881 р. звернувся до Головного управ-

ління у справах друку з проханням дозволили йому видавати журнал без попередньої цензури [121].

Після відповідних процедур і узгоджень з генерал-губернатором О. Р. Дрентельном, цензором у Києві М. Ф. Юзефовичем надійшов дозвіл на видання журналу. Проте начальник Головного управління у справах друку князь П. П. Вяземський, відзначаючи позитивну характеристику головного редактора та спеціальний науковий характер видання, наголошував, що безцензурні видання можуть друкуватися лише в Москві та С.-Петербурзі [122]. Таким чином, матеріали, що друкувалися в журналі, проходили цензурування у окремого цензора у Києві, який мав широкі повноваження: забороняти статтю, матеріал чи окремі її частини.

Програма "Киевской старины", яка була затверджена 17 жовтня 1881 р., передбачала вивчення історії Південної Росії (слово "Україна" в той час не вживалося), яке знаходило втілення у різних наукових розвідках, публікаціях різного історичних документів [123], зокрема, мемуарів, спогадів, архівних справ, пам'яток, статті бібліографічного характеру тощо. Це було після журналу "Основа", який виходив протягом короткого часу (1861–1862 рр.) – солідного наукового видання історичного спрямування.

Хоча журнал дозволили друкувати, проте ставилися до нього з насторогою. На це звернули увагу В. Замлинський і М. Палієнко у своїй статті про журнал, вказавши на лист відомого російського історика М. Оглобліна до редактора Ф. Лебединцева: "Вас цікавить думка Каткова про "Киевскую старину". Прямого відгуку, його не знаю, але ось Вам попередній: відомий Вам мій колега Востоков почав нещодавно писати до "Московских ведомостей" рецензії на історичні видання, в тому числі хотів ввести постійні звіти і про "Киевскую старину". Написавши статтю про останню, він здав її [цензуру] Петровському (секретар і відповідальний редактор "Московских ведомостей"), але той повернув її". Причина полягала в тому, що видавець газети М.Н. Катков існує, а є єдина Росія [124].

Цензурування матеріалів "Киевской старины" проводили В. Л. Рафальський та Б. М. Юзефович. Їх цінували у Головному управлінні цензури як вимогливих і принципових працівників. Про це свідчать спогади начальника управління Є. М. Феоктистова (1883–1896), який щодо В. Л. Рафальського писав: "Судити про те, що відбувалося в Південно-Західному краї, я міг лише частково, на підставі тих справ, що були зосереджені в Головному управлінні друку. Серед паперів, які збереглися у мене, є листи київського цензора В. Л. Рафальського, одного з найрозумніших і благородних

діячів, листи, що проливають світло на шкідливу діяльність поляків, жидів, українофілів – усієї саранчі, для боротьби з якою були потрібні енергійні зусилля, а уряд задовольнявся лише деякими півзаходами" [125].

В. Л. Рафальський, як і Б. М. Юзефович, відправляв усі матеріали журналу, написані українською мовою, а також ті, що викликали сумніви, у Головне управління друку в С.-Петербургу. Архівні матеріали свідчать, що не лише статті, а й документи, листи, спогади тощо проходили цензурну перевірку, і значна частина їх була забронена. Так, цензура не дозволила надрукувати у березні 1885 р. листа Папи римського Пія IX до російського царя Олександра II, бо в той час документи царської сім'ї не дозволяли друкувати, крім журналу "Русский архив". Головному редактору "Киевской старины" Ф. Г. Лебединцеву не дозволили надрукувати в журналі також Статут Кирило-Мефодіївського товариства як історичну пам'ятку. Начальник Головного управління з преси Є. М. Феоктистов у листі до Ф. Г. Лебединцева писав: "Я знаходжу поки що несвоєчасним друкування статуту цього українофільства, яке надзвичайно проявляється особливо останнім часом в цьому краї, з огляду на те, нарешті, що ідеї цього товариства, власне, лягли в основу поглядів крайніх українофілів, що вкупі з п. Драгомановим мріють створити "самостійну", "південноруську державу", як зазначається в статуті цього товариства, а тому публікація статуту, може, на мою думку, лише підтримати ті крайні українофільські прагнення, які існують на цей час" [126].

Все те, що було пов'язане з незалежністю України, її самостійністю, її мовою, культурою, не пропускалося цензурою. У зв'язку з цим не була дозволена публікація статей та матеріалів про діячів української культури Порфирія Кореницького, Григорія Квітку-Основ'яненка, Михайла Драгоманова, Федора Вовка, Івана Франка, Г. Честахівського й ін., в яких, на думку цензорів, проглядалися українофільські тенденції щодо подальшої долі України, використання української мови, етнографії тощо.

Ім'я проф. М. Драгоманова взагалі не дозволялося вживати. Підтримуючи дії цензора Б. Юзефовича, начальник Головного управління з преси Є. Феоктистов вважав, що їх боротьба за самостійність і мову має "тенденційне значення і нагадує українцю ті щасливі для нього часи, коли і думка, і самі дії свідчили про злочинний потяг до самотності" [127].

Головні редактори журналу "Киевская старина" Ф. Лебединцев та В. Науменко докладали багато зусиль у боротьбі з цензурою,

щоб опублікувати статті та матеріали, історичні документи, пов'язані з історією та культурою України.

Таким чином, цензурні заборони протягом всього XIX ст. заважали здійснювати правдиві, історично конкретні дослідження як вітчизняної, так і світової історії. У цих заборонних рішеннях переважала не конкретна наукова позиція цензорів, а політика царського уряду та самого імператора. Заборони підлягали теми, які були пов'язані з визвольними рухами, зміною влади у тій чи іншій державі, різного роду смутами, бунтами, повстаннями, боротьбою за Конституцію тощо. Страх за міцність своєї влади штовхали на заборону тих тем, матеріал яких міг наштовхнути читача на роздуми про стан, в якому знаходилася Росія.

Під заборонами були також праці, в яких висвітлювалися події, що торкалися критичних сторін життя самодержавців Росії, бо імператори бережно зберігали ідеалізовані образи своїх попередників і боялися, щоб до широких мас не дійшли свідчення про жорстокість самодержавців, а також їх прибічників. Під заборонами перебувала також церковна тематика з її догматичним вченням. Про все це можна було говорити лише в позитивному плані.

Окремо стояла тема, пов'язана з історією України, що іменувалася Малоросією, Малою Росією, тобто частиною Росії. Переслідувалися не лише дослідження, в яких говорилося про потяг народу до самостійності, а й про періоди, коли Україна не входила до складу Росії, про гетьманщину. Більше того, заборонялася і українська мова, якою не можна було ні друкувати наукові праці, ні доносити історичні істини рідною мовою в школах та вишах.

Підсумовуючи, слід зазначити, що цензурні заборони стояли на шляху розповсюдження знань історичного спрямування, дослідження тих тем, які були актуальними в силу соціально-політичної ситуації, яка складалася в Російській імперії протягом XIX – на початку XX ст.

Література

1. Арсеньев К. К. Законодательство о печати / К. К. Арсеньев. – СПб. : Типолиитография Ф. Вайсберга и П. Гершунина, 1903. – 264 с.
2. Джаншиев Г. А. Эпоха великих реформ / Г. А. Джаншиев. – СПб. : Типолиитография Б. М. Вольфа, 1907. – 1006 с.
3. Энгельгард Н. А. Очерк истории русской цензуры в связи с развитием печати. 1803–1903 / Н. А. Энгельгард. – СПб., 1904. – 52 с.
4. Лемке М. К. Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX ст. / М. К. Лемке. – СПб. : Книгоиздательство М. В. Пирожкова. –

1904 ; його ж. Эпоха цензурных реформ / М. К. Лемке. – СПб., 1904 ; його ж. Николаевские жандармы и литература: 1826–1855 / М. К. Лемке. – СПб., 1908.

5. Розенберг В. А. Из истории русской печати: Организация общественного мнения в России и независимая беспартийная газета "Русские ведомости" (1863-1918 гг.) / В. А. Розенберг. – Прага : Издательство "Пламя", 1924. – 263 с. ; його ж. Русская печать и цензура в прошлом и настоящем / В. А. Розенберг. – М. : Издательство М. и С. Сабашниковых, 1905. – 255 с.

6. Скабичевский М. А. Очерки истории русской цензуры (1700–1863 г.) / М. А. Скабичевский. – СПб. : Издатель (Ф. Павленков), 1892. – 507 с.

7. Стасов В. В. Цензура в царствование императора Николая I // Русская старина. – 1901. – Т. 107. – № 8. – С. 398–404.

8. Антонович В. Б. Записка в справі обмежень української мови // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. – Київ, 1908. – Кн. 3. – С. 33–39 ; Грушевський М. Ганебній пам'яті / М. Грушевський // Україна. – К., 1926. – Кн. 4. – С. 46–47 ; Данилов В. Киевская старина по цензурным документам / В. Данилов // Бібліографічні вісті – К., 1925. – № 1–2. – С. 59–71 ; Дорошенко Д. Культурно-просвітна діяльність українського громадянства за останні два роки Д. Дорошенко // Україна : науковий та літературно-публіцистичний щомісячний журнал. – 1907. – Т. IV, ч. 2. – С. 17–34 ; Драгоманов М. П. По вопросу о малорусской литературе / М. П. Драгоманов // Собрание политических сочинений М. П. Драгоманова. – Т. 2. – Париж, 1907. – С. 153–199 ; Ефремов С. Вне закона : к истории цензуры в России / С. Ефремов // Ефремов С. О. Літературно-критичні статті. – К. : Дніпро, 1993. – С. 14–47 ; Стебницький П. Очерк развития цензурного режима в отношении малорусской письменности / П. Стебницький // Україна : наука і культура. – К., 1993. – Вип. 26/27. – С. 94–110.

9. Балуев Б. П. Политическая реакция 80-х гг. XIX в. и русская журналистика / Б. П. Балуев. – М., 1971. – 254 с. ; Бережной А. Ф. Царская цензура и борьба большевиков за свободу печати (1895–1914) / А. Ф. Бережной. – Ленинград, 1967. – 288 с. ; Герасимова Ю. И. Из истории русской печати в период революционной ситуации конца 1850-х – начала 1860-х гг. / Ю. И. Герасимова. – М., 1974. – С. 80–82 ; Ерошкин Н. П. История государственных учреждений России до Великой Октябрьской социалистической революции. – М., 1965. – С. 148, 165–166 ; Зайончковский П. А. Российское самодержавие в конце XIX века / П. А. Зайончковский. – Москва, 1970. – 444 с. ; Раскин Д. И. Исторические реалии российской государственности и русского гражданства в XIX веке / Д. И. Раскин // Из истории русской культуры. – М., 1996. – Т. 5. – С. 720–721 ; Эльяшевич Д. А.

Правительственная политика и еврейская печать в России: 1797–1917. Очерки истории цензуры. – СПб., Иерусалим, 1999. – С. 96.

10. Тимошик М. Її величність – книга. Історія видавничої справи Київського університету / М. Тимошик. – К., 1999. – 308 с. ; його ж. Історія видавничої справи / М. Тимошик. – К., 2003. – 495 с.

11. Щербак Н. Діяльність цензури в українських губерніях на початку ХХ ст. / Н. Щербак // Історичний журнал. – 2007. – № 6. – С. 58–65.

12. Замлинський В. О. Журнал "Киевская старина" під царською цензурою / В. О. Замлинський, М. Г. Палієнко // Український історичний журнал. – 1993. – № 10. – С. 62–76.

13. Картелян О. Д. Діяльність О. Г. Тройницького у головному управлінні цензури (1857–1861 рр.) // Історичний архів : збірник праць. – Миколаїв, 2009. – 200 с.

14. Кириєнко О. Ю. Загальна та військова цензура в Російській імперії (XVIII – початок ХХ ст.) // Український історичний журнал. – 2010. – № 4. – С. 83–98 ; його ж. Видавнича діяльність П. Куліша та царська цензура / О. Ю. Кириєнко // Проблеми історії України XIX – початку ХХ ст. : зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 15. – С. 58–62.

15. Гринченко Н. А. Организация цензуры в России в первой четверти XIX века. Адодуров / Н. А. Гринченко // Век Просвещения : сборник / РАН, Науч. совет "История мировой культуры", Комис. по истории кн. культуры и комплекс. изучению книг, Комис. по культуре Просвещения, Ин-т всеобщей истории, Центр по изучению XVIII в. – М. : Наука, 2008. – Вип. 2 : Цензура и статус печатного слова во Франции и в России (эпоха Просвещения) : в 2 кн. – Кн. 1 / редкол.: С. Я. Карп (отв. ред.) и др. ; сост. Г. А. Космолинская. – 2008. – 540, [1] с. – С. 205–228 ; її ж. Профессор в цензурном ведомстве России в первой половине XIX в. // Труды Санкт-Петербургского государственного университета культуры и искусств / СПбГУКИ. – СПб. : СПбГУКИ, 2013. – Т. 201 : Книжное дело: вчера, сегодня, завтра. – Ч. 1 : Традиции и инновации в книжном деле. XII Смирдинские чтения ; Ч. 2 : История библиотечно-информационного факультета. – С. 9–19 ; її ж. Комитет цензуры иностранной в Петербурге. 1828–1917 : документы и материалы / сост. Н. А. Гринченко, Н. Г. Патрушева ; РНБ. – СПб. : РНБ, 2006. – 264 с. ; її ж. История цензурных учреждений Прибалтийских губерний : конец XVIII в. : 1917 г. / Н. А. Гринченко, В. С. Измозик, Н. Г. Патрушева и др. // Книжное дело в России в XIX – начале XX века : сб. науч. тр. – СПб. : РНБ, 2003. – Вип. 11. – С. 121–172 ; її ж. Центральные учреждения цензурного ведомства (1804–1917) / Н. А. Гринченко, Н. Г. Патрушева // Книжное дело в России в XIX – начале XX века. – СПб. : РНБ, 2008. – Вип. 14. – С. 185–302 ; її ж. Комитет цензуры иностранной (1828–1917) / Н. А. Гринченко,

Н. Г. Патрушева // Труды : сб. научных трудов по материалам 13-х Смирдинских чтений. – СПб. : СПбГУКИ, 2004. – Т. 159 : Книжная культура Петербурга. – С. 62–70 ; ii ж. Conversations-Lexicon и его цензурная история в России / Н. А. Гринченко // Книга. Исследования и материалы. – М. : Наука, 2005. – Сб. 83. – С. 245–253 ; ii ж. Цензоры – читатели сочинений о России на иностранных языках (2-я четверть XIX в.) // Чтение в дореволюционной России. – М., 1995. – Вып. 2. – С. 66–78 ; ii ж. Цензура иностранная во второй четверти XIX в. (функции, организация) // 200-летие российской цензуры : тез. науч. семинара кафедры истории журналистики СПбГУ. Ноябрь 1996. – СПб., 1996. – С. 6–7 ; ii ж. Цензура в Прибалтике в первой половине XIX в. // Vārda brīvība, cenzūra, bibliotēkas. Starptautiska Konference. Konferenču materiālu krājums. Rīga, 14. 10–17. 10. 1998. – Rīga, 1998. – P. 33–38 ; ii ж. История цензурных учреждений Москвы в первой половине XIX – начале XX в. // Средства массовой информации в современном мире : тез. науч.-практ. конф. (СПбГУ. 26–27 апреля, 1999) – СПб., 1999. – С. 86–87 (в соавт. с Н. Г. Патрушевой) ; ii ж. Цензоры Москвы : 1804–1917 : аннотированный список // Новое литературное обозрение. – 2000. – № 44. – С. 409–434 (в соавт. с Н. Г. Патрушевой) ; ii ж. История цензурных учреждений в России в первой половине XIX в. // Цензура в России. История и современность : сб. науч. трудов. – СПб., 2001. – Вып. 1. – С. 15–46 ; "Цензоры Российской империи. Конец XVIII – начало XX века". Проект справочника // Книга. Культура. Общество : сб. науч. тр. по материалам 12-х Смирдинских чтений. – СПб., 2002. – Т. 154. – С. 59–62 (в соавторстве с Н. Г. Патрушевой) ; ii ж. Организация цензуры в Казани в XIX – начале XX века // средства массовой информации в современном мире : тез. науч.-практ. конференции. (СПбГУ, 24–25 апреля 2002). – СПб., 2002. – С. 7–8 (в соавторстве с Н. Г. Патрушевой) ; ii ж. "Цензоры Российской империи. Конец XVIII – начала XX века". Проект справочника // Источниковедческие и методологические проблемы биографических исследований : сб. материалов науч.-практ. семинара (СПб., 4–5 июля, 2002). – СПб., 2002. – С. 110–116 (в соавторстве с Н. Г. Патрушевой) та ін.

16. Дыскина Т. Л. Политика русского правительства в области печати до Цензурного устава 1804 года / Т. Л. Дыскина // Сборник научных трудов Нижегородского юридического института МВД России. – Н. Новгород, 1999. – Вып. 5. – С. 49–58 ; ii ж. Цензурное законодательство 1804 года // Межвузовская научная конференция "Право, история права", 18–19 мая 2000 г. : труды. – Н. Новгород, 2000. – С. 53–55 ; ii ж. Временные правила о печати 60-х гг. XIX в. и российское Министерство внутренних дел // Нижегородский юрист : Сборник научных статей. – Н. Новгород, 2000. – Вып. 2. – С. 50–54 ; ii ж. Деятельность комиссии Кобеко по составлению нового цензурного закона //

Межвузовская научная конференция 29–30 апреля 2002 г. : труды. – Н. Новгород, 2002. – С. 17–23.

17. Космолинская Г. А. Два куратора Московского университета – две цензуры : И. И. Шувалов и В. Е. Адодуров // Век Просвещения : сборник / РАН, Науч. совет "История мировой культуры", Комис. по истории кн. культуры и комплекс. изучению книг, Комис. по культуре просвещения, Ин-т всеобщ. истории, Центр по изучению XVIII в. – М. : Наука, 2008. – Вып. 2 : Цензура и статус печатного слова во Франции и в России эпоха Просвещения : в 2 кн. – Кн. 1 / редкол.: С. Я. Карп (отв. ред.) и др.; сост. Г. А. Космолинская. – 2008. – 540, [1] с. – С. 263–282.

18. Патрушева Н. Г. Пересмотр цензурного законодательства в 1862 г. и демократическая печать / Н. Г. Патрушева // Книжное дело в России во второй половине XIX – начале XX в. – Вып. 3 : Книга в контексте общественного и культурного развития. – Л., 1988. – С. 105–111 ; ii ж. Цензурная реформа 1865 года и русская периодическая печать // Буржуазные реформы в России второй половины XIX века : межвуз. сб. науч. трудов. – Воронеж, 1988. – С. 105–111 ; ii ж. Материалы фонда В. А. Цез как источник по истории подготовки закона о печати 1865 г. // Исследования памятников письменной культуры в собраниях и архивах Отдела рукописей и редких книг ГПБ : Сб. науч. трудов. – Л., 1988. – С. 108–115 ; ii ж. Учреждение Главного управления по делам печати (1865 г.) и начало его деятельности // Книжное дело в России во второй половине XIX в. – Л., 1989. – Вып. 4. – С. 27–34 ; ii ж. Реформа цензуры в России 1865 г. : закон и практика // IV World Congress for Soviet and East European Studies: Abstracts. – Harrogate, 1990. – P. 99 ; ii ж. Цензурная реформа в России 1865 г. : автореф. дис. ... канд. ист. наук / ЛГУ им. А. А. Жданова. – Л., 1990. – 18 с. ; ii ж. Реформа цензуры в России 1865 г. : Закон и практика // Solanus : International Journal for russian and East European bibliographic, library and publishing studies. New Series. – 1991. – Vol. 5. – P. 120–129 ; ii ж. Деятели печати в борьбе с цензурой: 60-е гг. XIX в. // Книжное дело в России в конце XIX – начале XX в. – СПб., 1992. – Вып. 6. – С. 41–55 ; ii ж. Теория "Нравственного влияния" на общественное мнение в правительственной политике в отношении печати в 1860-е гг. // Книжное дело в России во второй половине XIX – начале XX в. – СПб., 1994. – Вып. 7. – С. 113–125 ; ii ж. Цензура в России во второй половине XIX века в воспоминаниях современников // Цензура в России: история и современность. Тезисы конференции 20–22 сентября 1995 г. – СПб., 1995. – С. 41–42 ; ii ж. Цензурная реформа 1865 г. в карикатурах "Искры" // Книга. Исследования и материалы. – М., 1995. – Вып. 71. – С. 228–239 ; ii ж. Проблемы взаимоотношений деятелей печати с цензурой в конце 1860-х – начале 1880-х гг. // Книжное дело в России в конце XIX – начале XX в. – СПб., 1996. – Вып. 8. – С. 29–50 ; ii ж. Цензура в России во второй

половине XIX в. : Законы и практика // 200 лет Российской цензуре. Тез. науч. семинара кафедры истории журналистики. Ноябрь, 1996. – С. 11–12 ; ii ж. Попытки пересмотра цензурного законодательства в правительственных комиссиях в конце 1860-х и в начале 1880-х гг. // Средства массовой информации в современном мире. Тез. науч.-практич. конф. – СПб., 1997. – С. 159–160 ; ii ж. Законодательство о печати // Книга в России. 1881–1895 / Под общ. ред. И. И. Фроловой. – СПб., 1997. – С. 32–40 ; ii ж. Цензура и печать в России в конце 1860-х – начале 1880-х гг. (История цензурной контрреформы) // Solanus : International Journal for russian and East European bibliographic, library and publishing studies. New Series. – Vol. 11. – 1997. – P. 63–89 ; ii ж. Некоторые экономические меры воздействия на периодическую печать во второй половине XIX века // Средства массовой информации в современном мире. Тез. науч.-практич. конф. СПб. 22, 23 апреля, 1998. – С. 89–90 ; ii ж. Изучение истории цензуры второй половины XIX – начала XX века в 1960–1990-е гг. : Библиографический обзор // Новое литературное обозрение. – 1998. – № 30. – С. 425–438 ; Г. К. Градовский и цензура // Книжное дело в России во второй половине XIX – начале XX века. Сборник науч. трудов. – СПб., 1998. – Вып. 9. – С. 35–48 ; ii ж. История цензурных учреждений в России во второй половине XIX – начале XX века // Vārda brīvība, cenzūra, bibliotēkas: Starptautiska Konference. Konferences materiālu krājums, (Rīga, 14.10.–17.10.1998). – Pī. 39–44 ; ii ж. Организация цензурного надзора в Российской империи во второй половине XIX – начале XX века // Средства массовой информации в современном мире : тез. науч.-практ. конференции. СПб. 26, 27 апреля 2000 г. – СПб., 2000. – С. 81–82 ; ii ж. Цензурный аппарат России во второй половине XIX – начале XX века // Памяти Ю. Д. Марголиса. Письма, документы, научные работы, воспоминания / Сост. Н. О. Серебрякова, Т. Н. Жуковская. – СПб., 2000. – С. 669–678 ; Еврейская печать и цензура (Рец. на кн. : "Эльяшевич Д. А. Правительственная политика и еврейская печать в России. 1797–1917 : очерки истории цензуры". СПб.–Иерусалим, 1999. – 792 с.) // Клио. – 2000. – № 2 (11). – С. 305–307 ; ii ж. История цензурных учреждений в России во второй половине XIX – начале XX века // Книжное дело в России во второй половине XIX – начале XX века. сб. научных трудов. – СПб., 2000. – Вып. 10. – С. 7–48 ; ii ж. Профессия – цензор (по документам и воспоминаниям) // У мысли стоя на часах... : Цензоры России и цензура / под ред. Г. В. Жиркова. – СПб., 2000. – С. 24–37 ; ii ж. Законы о печати в начале XX века // Средства массовой информации в современном мире : тез. науч.-практ. конференции. (СПб. 25, 26 апреля 2001 г.) – СПб., 2001. – С. 42–43 ; ii ж. Цензура в России в конце XIX – начале XX века : сборник воспоминаний / сост., авт. вступ. ст., примеч. и указ. Н. Г. Патрушева ; ред. М. А. Бенина. – СПб. : Дмитрий Буланин, 2003. –

366 с. ; III ж. Отчеты цензурного ведомства как источник по истории цензуры в России второй половины XIX – начала XX века // Книга и мировая цивилизация. Материалы одиннадцатой междунар. науч. конф. по проблемам книговедения. Москва, 20–21 апреля 2004 г. – М., 2004. – Т. 2. – С. 270–273 ; III ж. Штатные и внештатные цензоры России // Цензурный режим переходных эпох : материалы Всероссийской научной конференции факультета журналистики СПбГУ. (СПб., 19 ноября 2003 г.) – СПб., 2004. – С. 96–99; История цензурных учреждений на Кавказе в XIX – начале XX века // Книжное дело на Северном Кавказе : История и современность : сборник статей. – Краснодар, 2004. – С. 170–195.

19. Ущиповский С. Н. Основные направления цензурного редактирования текстов в журнале "Исторический вестник" (по архивным материалам) / С. Н. Ущиповский // Вестник Санкт-Петербургского университета. Серия 2. История, Языкознание, Литературоведение. – 1992. – Вып. 2 (№ 9). – Апрель. – С. 112–116.

20. Космолинская Г. А. Цензура в Московском университете XVIII века ("Доновиковский" период) / Г. А. Космолинская // Цензура и доступ к информации: история и современность [Текст] = *Censorship and access to information: history and the present* : тезисы докладов международной научной конференции. (СПб., 16–18 марта 2005 г.) / Комиссия по свободному доступу к информации и свободе выражения [и др.] ; ред. М. Б. Конашев. – СПб. : Изд-во РНБ, 2005. – 126 с. ; Чирскова И. М. Цензурная регламентация исторической науки в России второй половины XIX века / Г. А. Космолинская // Вестник Российской Академии Наук. – 1998. – Т. 68., № 1. – С. 62–75.

21. Скабичевский А. М. Очерки истории русской цензуры (1700–1763 гг.) / А. М. Скабичевский. – СПб., 1892. – С. 86.

22. Сборник постановлений и распоряжений по цензуре. 1720 по 1862 годы. – СПб., 1862. – С. 77.

23. Скабичевский А. М. Вказ. праця. – С. 85

24. Устав о цензуре. – СПб., 1804 ; Полное Собрание Законов. – Т. 28. – 1804–1805. – № 21388.

25. Скабичевский А. М. Вказ. праця. – С. 100.

26. Сборник постановлений и распоряжений по цензуре с 1720 по 1862 год. – СПб., 1862. – С. 200.

27. Устав о цензуре. – СПб., 1804. – С. 11.

28. Сиповский В. В. Из прошлого русской цензуры / В. В. Сиповский // Русская старина. – 1899. – № 4. – С. 164 ; Лемке М. К. Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX столетия. – СПб, 1904. – С. 237.

29. Скабичевский А. М. Вказ. праця. – С. 111.

30. Там само.

31. Ключевский В. О. Русская история. Полный курс лекций. Т. 3. – Мн. : Харвест, 2003. – С. 490-494.
32. Скабичевский А. М. Вказ. праця. – С. 133.
33. Там само. – С. 187.
34. Там само. – С. 162.
35. Там само.
36. РГИА, ф. 772, оп. 1, ед. хр. 532.
37. РГИА, ф. 776, оп. 22, ед. хр. 92.
38. Эльяшевич Д. А. Правительственная политика и еврейская печать в России : 1797–1917. Очерки истории цензуры. – СПб. ; – Иерусалим, 1999. – С. 96.
39. Сборник постановлений и распоряжений по цензуре... – С. 176.
40. Там само. – С. 316
41. Там само. – С. 322.
42. Полное Собрание Законов. Собрание 2. – Т.6. – 1831. – № 4603.
43. Никитенко А. В. Дневник. – М., 1955. – Т. 1. – С. 311.
44. Жирков Г. В. История цензуры в России XIX–XX вв. Учеб. пособ. – М. : Аспект Пресс, 2001 // <http://evartist.narod.ru/text9/35.htm>
45. Там само.
46. Сборник постановлений и распоряжений по цензуре ... – С. 140, 227.
47. Жирков Г. В. Вказ. праця.
48. Сборник постановлений и распоряжений по цензуре... – С. 298.
49. Русская Старина. – 1886. – № 1. – С. 183.
50. Н.М. В-ов. Инокентий // Русская Старина. – 1878. – Ноябрь. – С. 387.
51. Русская Старина. – 1878. – Ноябрь. – С. 388.
52. Семевский В. И. Ник. Ив. Костомаров // Русская старина. – 1886. – № 1. – С. 183–185.
53. Киевская старина. – 1903. – № 7–8. – С. 25–26.
54. Сухомлинов М. И. Уничтожение диссертации Н. И. Костомарова в 1842 г. // Древняя и новая Россия. – СПб., 1877. – Т. 1 (январь – апрель). – С. 42–53.
55. Сборник постановлений и распоряжений по цензуре... – С. 242.
56. Русская старина. – 1890. – № 2. – С. 376–377, 380.
57. Никитенко А. В. Дневник [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.imwerden.info/elousenko/books/memoirs/nikitenko_dne_vnik_1.htm. – Назва з екрана.
58. Жирков Г. В. Вказ. праця.
59. Русская старина – 1890. – № 2. – С. 378-380.
60. Там само.

61. Скабичевский А. М. Вказ. праця. – С. 342.
62. Жирков Г. В. Вказ. праця.
63. Исторический вестник. Историко-литературный журнал. – 1883. – Май. – С. 362.
64. Сборник постановлений и распоряжений по цензуре... – С. 256–257.
65. Там само. – С. 363.
66. Там само.
67. Сборник постановлений и распоряжений по цензуре... – С. 258.
68. Жирков Г. В. Вказ. праця.
69. Корф М. А. Император Николай Первый в совещательных собраниях / М. А. Корф // Сборник РИО. – Т. 98. – 1896. – С. 123.
70. Жирков Г. В. Вказ. праця.
71. Сборник постановлений и распоряжений по цензуре... – С. 244.
72. Жирков Г. В. Вказ. праця.
73. Никитенко О. В. Дневник. – С. 186.
74. Русский Архив. – 1892. – № 2. – С. 248–251.
75. Русская Старина. – 1889. – № 4. – С. 241.
76. Историч. вестник. – 1887. – Декабрь. – С. 517.
77. Кочубинский А. А. О. М. Бодянский в его дневнике // Исторический вестник. – 1887. – Декабрь. – С. 507, 517 ; Семевский М. И. Путевые очерки, заметки и наброски // Русская старина. – 1889. – № 4. – С. 240–241.
78. Титов А. А. К делу об издании истории Флетчера / А. А. Титов // Русская старина – 1890. – № 1. – С. 54.
79. Сборник постановлений и распоряжений по цензуре... – С. 298.
80. Лемке М. Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX ст. / М. Лемке. – СПб., 1904. – С. 285.
81. Там само. – С. 285.
82. Там само. – С. 286.
83. Лемке М. Очерки по истории русской цензуры и журналистики XIX ст. – С. 286.
84. Жирков Г. В. Вказ. праця.
85. Скабичевський. Вказ. праця. – С. 390.
86. Там само. – С. 390.
87. Сборник постановлений по цензуре... – С. 422.
88. Там само. – С. 427.
89. Там само. – С. 436.

90. Батури́н Ю. М. Цензура против гласности : от Ивана Грозного до 1917 г. // Советское государство и право. – 1989. – № 3. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<http://vivovoco.astronet.ru/VV/THEME/STOP/BATURIN>. HTML. – Назва з екрана.
91. Жирков Г. В. Вказ. праця.
92. Патрушева Н. Г. Цензурные реформы середины XIX в... [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<http://www.gramota.net/materials/3/2011/5-3/34.html>. – Назва з екрана.
93. Котельников В. А. Гончаров как цензор [Электронный ресурс]. – Режим доступа:
<http://vivovoco.astronet.ru/VV/THEME/STOP/GONTCHAROV>. HTML. – Назва з екрана.
94. ЦГИА, ф. 774, оп. 1, № 15, л. 25, 26 об.
95. Добровольский Л. М. И. А. Гончаров о публикации русских политических материалов второй половины XVIII века / Л. М. Добровольский // Исследования по отечественному источниковедению : сб. статей, посвященный 75-летию проф. С. Н. Валка. – М.; Л., 1964. – С. 207–210.
96. Котельников В. А. Вказ. праця.
97. Антонова Т. В. Борьба за свободу печати в пореформенной России 1861–1882 гг. : автореф. дис. ... докт. ист. наук / Т. В. Антонова. – Саратов, 1993.
98. Арсеньев К. Законодательство о печати. – СПб., 1903. – С. 2.
99. Лемке М. Эпоха цензурных реформ 1859–1865 годов / М. Лемке – СПб., 1904. – С. 11.
100. РДИА, ф. 772, оп. 1, спр. 5861, арк. 1-8.
101. Добровольский Л. М. Запрещенные книги в России... – С. 66.
102. Там само. – С. 67.
103. Там само. – С. 68.
104. Материалы, собранные Особой комиссией для пересмотра действующих постановлений о цензуре и печати. Ч. III. – СПб., 1870. – С. 570–589.
105. Полянская Л. Обзор фонда Центрального комитета цензуры иностранной / Л. Полянская // Архивное дело. – 1938. – № 1. – С. 68–75; Полянская Л. И. Архивный фонд Главного управления по делам печати. Обзор / Л. Полянская // Литературное наследство. – Кн. 22-24. – СПб., 1935. – С. 616.
106. Добровольский Л. М. Запрещенная книга в России... – С. 88.
107. Флеровский Н. Три политические системы. Воспоминания. – Лондон, 1897. – С. 263–270 ; Аптекман О. В. Василий Васильевич Берви-Флеровский. – Л. : Колос, 1925. – С. 57–58.

108. Бурцев А. Е. Обстоятельное библиографическое описание редких и замечательных книг / А. Е. Бурцев. – СПб., 1901. Т. VI. – С. 814.
109. Бурцев А. Е. Обстоятельное библиографическое описание редких и замечательных книг. / А. Е. Бурцев. – Т. V. – СПб., 1901. – С. 354–361.
110. Записки Українського наукового товариства в Києві. – 1908. – Кн. 3. – С. 39.
111. Драгоманов М. П. Антракт з історії українознавства (1863–1872) // Драгоманов М. П. Вибране. – К. : Либідь, 1991. – С. 207.
112. Енциклопедія українознавства. Загальна частина. – К. : НАН України, Інститут української археографії. – Т. 3. – 1995. – С. 801–1232.
113. Савчинський В. Цензурна політика Російського самодержавства і українське книговидання // Український історичний збірник. – 2009. – Вип. 12. – С. 107–112.
114. Міяновський В. Ювілей цензурного акту 1876 року / В. Міяновський // Бібліологічні вісті – К., 1926. – № 3 – С. 69.
115. Там само.
116. Короб А. Політичні чинники другої половини XIX ст. та їх вплив на функціонування української видавничої справи як однієї із складових національного процесу / А. Короб // Українознавство. – 2010. – № 3. – С. 79.
117. До історії указу 1876 року про заборону українського письменництва // Україна. Науковий літературно-публіцистичний щомісячний журнал. – К., 1907. – Т. II. Травень. – С. 135–151.
118. Там само. – С. 141.
119. Там само. – С. 151.
120. ГАРФ, ф. 109, оп. 213, спр. 24, 34, 35; Сидорова М. В. Библиотеки нелегальных изданий при учреждениях политического сыска / М. В. Сидорова // Книга в России XI–XX века. – СПб. : Изд. Отдела библиотеки РАН, 2004.
121. ГЛРФ, ф. 109, оп. 223, спр. 223, спр. 27, арк. 53.
122. ЦДІА України, ф. 295, оп. 1, спр. 16, арк. 1–19.
123. Там само, арк. 15.
124. Інститут рукопису ЦНБ НАН України, ф. 3, спр. 6567, арк. 1.
125. Феркитов Е. М. За кулісами політики и литературы (1848–1896). Воспоминания. – М., 1991. – С. 268.
126. ЦДІА України, КМФ. 19, оп. 1, спр. 20, арк. 38.
127. Там само, арк. 101 зв.